

Θεωρία και ιστορία του καπιταλισμού και το εθνικό φαινόμενο.

Η ελληνική περίπτωση.

III. Το έθνος.

Διαδικασίες διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους

1. Το έθνος ως μια ιστορικά ειδική μορφή κοινωνικής συνοχής: ανεξαρτησία (κράτος), λαός (ιστορία-έδαφος), καπιταλιστικό κράτος.

1.1. Τι δεν είναι έθνος. Τα χαρακτηριστικά της προεθνικής κοινωνικής συνεκτικότητας

1.1.1. Το «βουλγαρικό» παράδειγμα

Κλείνοντας το προηγούμενο (2^ο) Σεμινάριο είχαμε διατυπώσει κάποια προκαταρκτικά σχόλια σχετικά με την κοινωνική συνεκτικότητα (ή αλλιώς την συνοχή κυρίαρχων και κυριαρχούμενων τάξεων) τόσο σε διάφορους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς, όπως π.χ. το βασίλειο των Βουλγάρων τον 10^ο αιώνα ή τον στρατό των Ούζων που εισέβαλε στην Πελοπόννησο τον 11^ο αιώνα και το κράτος της Βενετίας τον 12^ο αιώνα. Είχαμε επίσης υποστηρίξει την προκαταρκτική εκτίμηση ότι δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι η συνοχή αυτή είχε το χαρακτήρα ενός έθνους, παρά τη διαφορετική γνώμη των σύγχρονων επίσημων εθνικών Ιστοριών της εποχής μας.

Είχαμε επίσης αναφερθεί σε αποσπάσματα από τα «ιδρυτικά» κείμενα του σύγχρονου ελληνικού κράτους (και έθνους), τον *Θούριο* του Ρήγα, την *Ελληνική Νομαρχία*, την *Προκήρυξη* έναρξης της Επανάστασης του 1821 στο Δραγατσάνι, τα οποία κατανοούσαν τη Βουλγαρία και τη Σερβία ως τμήμα της Ελλάδας και τους Βούλγαρους (όπως και του Σέρβους) ως Έλληνες. Η ίδια αντίληψη διατηρήθηκε και μετά τον σχηματισμό της πρώτης ελληνικής επαναστατικής κυβέρνησης, αλλά και μετά την επίσημη ίδρυση του ελληνικού κράτους. Ο Θεόδωρος Νέγρης ιδρυτής το 1821 του «Αρείου Πάγου», προσωρινής διοίκησης της «Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος», έγραφε το 1824:

«Καθώς είναι δίκαιον να απολαμβάνουν τα Δικαιώματα του ελευθέρου πολίτου Έλληνας, ως γεννημένοι και κατοικούντες εις αυτήν την ελευθέραν γην χριστιανοί,

απαράλλακτα δίκαιον είναι να τα απολαμβάνουν και οι αδελφοί αυτών, όσων η Πατρίς δεν είναι ελεύθερα, επειδή αυτό το μέρος του Έθνους, το οποίον την σήμερα είναι ελεύθερον θεία χάριτι, ελευθερώθη με μίαν κοινήν απόφασιν φιλελευθέρων Ελλήνων από τας διαφόρους Επαρχίας της Τουρκίας. Ο Σέρβος, ο Βούλγαρος, Ο Θραξ, ο Ηπειρώτης, ο Θεσσαλός, ο Αιτωλός, ο Φωκεύς, ο Λοκρός, ο Βοιωτός, ο Αθηναίος, ο Ευβοεύς, ο Πελοποννήσιος, ο Ρόδιος, ο Κρητικός, ο Σάμιος, ο Ψαρριανός, ο Λήμιος, ο Σάμιος, ο Κώος, ο Τενέδιος, ο Μυτηλιναίος, ο Χίος, ο Αξιώτης, ο Τήνιος, ο Αντιοχεύς, ο Σύριος, ο Εφέσιος, ο Βυδινός, ο Κεσσαρεύς, ο Συμυρναίος, και οι λοιποί όσοι χριστιανοί υπό τον βάρβαρον ζυγόν του Σουλτάνου αιώνας καταθλιβόμενοι, αναστέναζον, εσυμφώνησαν [...] να συζήσουν ελεύθεροι [...]» (παρατίθεται σε Ελένη Π. Στόικου, <http://ikee.lib.auth.gr/record/109257/files/gri-2008-1887.pdf>).

Τα κείμενα αυτά μαρτυρούν ότι η όποια κοινωνική ή εθνοτική συνοχή συνείχε στο παρελθόν τους Βουλγάρους, στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα είχε εξανημιστεί.¹ Όπως παρατηρεί ο Victor Roudometof, σήμερα αναπληρωτής καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κύπρου:

«Η έννοια του “έθνους” αναδύθηκε σε στενή σύνδεση με [...] τη σημαντική μετατόπιση στην ιδεολογία και την πολιτική νομιμοποίηση [...] στη Μακεδονία, τη Σερβία και τη Βουλγαρία, η τάξη και η εθνότητα επικαλύπτονταν, με αποτέλεσμα να χρησιμοποιείται ο όρος “Σέρβος” και “Βούλγαρος” για να υποδηλώσει την αγροτιά αυτή καθαυτή [...] Πριν τη δεκαετία του 1840, το εθνικό αίσθημα μεταξύ των Σέρβων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν κατά κύριο λόγο απόν» (Roudometof 1998: 12-13).

Ποια ακριβώς ήταν αυτή η «μετατόπιση στην ιδεολογία και την πολιτική», πώς προέκυψε και ποιους αφορούσε; Αυτά είναι τα ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια.

1.1.2. Η προεθνική κοινωνική συνεντικότητα: «κράτος», θρησκεία, «εθνότητα»

¹ Κάτι που βέβαια δεν θα παραδεχθεί ποτέ η επίσημη (εθνικιστική) ιστοριογραφία του νεότερου βουλγαρικού ή σερβικού κράτους: «Οι Βούλγαροι, οι άμεσοι γείτονες των Ελλήνων που επί αιώνες συμμερίζονταν τη βαριά μοίρα της οθωμανικής κυριαρχίας, πήραν ενεργό μέρος στην επανάσταση [του 1821, ΓΜ] που τη θεωρούσαν κοινή υπόθεση. Η συμμετοχή τους υπαγορευόταν από διάφορους λόγους. Άλλοι πίστευαν ότι ο αγώνας θα είχε ως αποτέλεσμα και την απελευθέρωση της δικής τους πατρίδας [...]» (Νικοιά Τοντόρωφ, *Η βαλκανική διάσταση της Επανάστασης του 1821*, εκδ. Gutenberg 1982: 67, η έμφαση προστέθηκε).

Συνοψίζοντας όσα αναπτύξαμε στα προηγούμενα Σεμινάρια μπορούμε να διατυπώσουμε τη θέση ότι η κοινωνική συνεκτικότητα για την οποία μιλήσαμε αναφορικά αφενός με προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς και αφετέρου με τους πρώιμους καπιταλιστικούς σχηματισμούς (π.χ. Βενετία μετά τα τέλη του 14^{ου} αιώνα μέχρι την κατάλυσή της το 1797) βασιζόταν σε τρία στοιχεία, ή διαμορφωνόταν σε αναφορά με τρεις συνιστώσες:

1) Την κρατική, ή χωροδεσποτική πολιτική εξουσία («διακυβέρνηση») αυτή καθαυτή και τους μηχανισμούς της (μέσα από τους οποίους αναπαράγονται οι σχέσεις καταστολής και συναίνεσης). Ο Hobsbawm (1994: 125) περιγράφει τη συναίνεση που μπορεί να παράγει η πολιτική εξουσία καθαυτή ως «κρατικό πατριωτισμό».

2) Τη θρησκεία που στηρίζεται από εκκλησιαστικούς και κρατικούς μηχανισμούς, η οποία συνιστά επίσης δομή εξουσίας, που όμως συνέχει τους «από κάτω» με αποφασιστικότερο τρόπο (όντας μονιμότερο ταυτοτικό στοιχείο) από την πολιτική (κρατική) εξουσία καθαυτή. Η θρησκεία, καθώς διαπλέκεται με την κρατική εξουσία αποκτά επίσης «κρατικά» χαρακτηριστικά. Πέρα από τον Χριστιανισμό, για παράδειγμα, που ήταν η κυρίαρχη θρησκεία σε όλα τα κράτη της ιταλικής χερσονήσου, η Βενετία ήταν η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, η Γένοβα του Αγίου Γεωργίου κλπ., ως κρατική «εξειδίκευση» του Χριστιανισμού ή, μεταγενέστερα, του καθολικισμού, κλπ.

Όμως οι μεγάλες θρησκείες είναι παγκόσμιες ή «οικουμενικές» και επομένως η θρησκευτική συνεκτικότητα «διεθνοποιείται» (διαχέεται σε ευρύτερα σύνολα) και «κρατικοποιείται» από την εκάστοτε πολιτική εξουσία, κάθε φορά με διαφορετικό σχετικά τρόπο, όταν η προηγούμενη κρατική οντότητα εξαλείφεται. Με άλλα λόγια, η θρησκευτική συνεκτικότητα επηρεάζεται και διαπλάθεται από την πολιτική εξουσία, αλλά δεν οδηγεί στην (εκάστοτε συγκεκριμένη) πολιτική εξουσία.

3) Τρίτο στοιχείο συνεκτικότητας είναι η εθνοτική («λαοτική») συνοχή, ό,τι κι αν σημαίνει αυτός ο όρος (συγγενικές γλώσσες, μύθοι, παραδόσεις, πολιτισμικά στοιχεία). Αυτή η τελευταία συνιστώσα, σε αντίθεση με τις άλλες δύο, δεν είναι καθολικευτική, αλλά μάλλον τοπικού χαρακτήρα. Ο βαθμός επικοινωνίας (σε οικονομικό [πανηγύρια κλπ.], πολιτιστικό επίπεδο [τα γλωσσικά ιδιώματα, οι τοπικοί μύθοι, οι γιορτές κλπ.]) είναι περιορισμένος σε έκταση και συνεπώς δραστηριότητα (ιδίως τον αγροτικό χώρο όπου ζει και η πλειοψηφία του πληθυσμού της Ευρώπης μέχρι τον 19^ο αιώνα). Πρόκειται επομένως για μια τοπικο-εθνοτική συνοχή, στο

περιορισμένο πεδίο της επικοινωνίας μιας κοινότητας με όμορες κοινότητες στον γεωγραφικό της περίγυρο.

Τα τρία αυτά στοιχεία συνοχής συνιστούν όψεις των εκάστοτε σχέσεων ταξικής-κοινωνικής εξουσίας. Υφίστανται δηλαδή σε συνάρτηση μεταξύ τους στο πλαίσιο ενός συστήματος ταξικής εξουσίας.

Όταν μια πολιτική-κρατική εξουσία καταλύεται και (αναπόφευκτα) αντικαθίστανται από μια διαφορετική κρατική-διοικητική διάρθρωση, διατηρούνται (και μπαίνουν σε μια διαδικασία αναδιαμόρφωσης από την πολιτική-κρατική εξουσία) τα δύο λίγο-πολύ ταυτοτικά στοιχεία που συνέχουν τους πληθυσμούς της κρατικής-διοικητικής δομής που καταλύθηκε: Το θρησκευτικό και το εθνοτικό. Εξ αυτών ισχυρότερο είναι σαφώς το θρησκευτικό, το οποίο είναι αφενός καθολικευτικό (οικουμενικές ή παγκόσμιες θρησκείες) και επίσης αναγκαστικά αγκυρώνεται σε ένα πλέγμα θρησκευτικών-διοικητικών *μηχανισμών*, που σε μεγάλο βαθμό διαπλάθονται περαιτέρω από την κρατική εξουσία. Διαφορετικά έχουν τα πράγματα με το εθνοτικό στοιχείο, το οποίο παραμένει αρχικά σε τοπικό επίπεδο, διαπλεκόμενο με τις αντίστοιχες τοπικές δομές εξουσίας. Στο επίπεδο αυτό, το εθνοτικό, υφίστανται προφανώς ταξικές σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας/υποταγής, οι οποίες επηρεάζονται από την καθολικευτική λειτουργία των θρησκευτικών και διοικητικών-κρατικών κοινωνικών μηχανισμών.

Σχηματικά, τόσο το θρησκευτικό στοιχείο, έτσι και το τοπικό-εθνοτικό, εδράζεται σε λαϊκές ρίζες (δηλαδή τόσο στους κυρίαρχους όσο και στους κυριαρχούμενους), διαμορφώνοντας μια ιδεολογική-κοινωνική συνεκτικότητα. Αυτή η συνεκτικότητα ενσωματώνεται στην εκάστοτε κρατική-εξουσιαστική διάρθρωση – και στους όποιους κάθετα οργανωμένους μηχανισμούς (μηχανισμοί απόσπασης πλεονάσματος, στρατιωτικές δομές, εκκλησιαστικές αρχές και λειτουργίες).

1.1.3. Το παράδειγμα του Γαλαξειδίου μέχρι το 1703 (από το *Χρονικό* ...)

Για γίνει καθαρότερη η εικόνα των παραπάνω μπορούμε να καταφύγουμε στο *Χρονικό του Γαλαξειδίου* όπου πρώτα απ' όλα είναι απόλυτα σαφή τα στοιχεία της τοπικής (εθνοτικής) και θρησκευτικής συνεκτικότητας. Οι αναφορές και τα ιστορικά γεγονότα αφορούν σχεδόν αποκλειστικά το Γαλαξείδι και τους Γαλαξειδιώτες και το πολύ-πολύ φτάνουν μέχρι τα Σάλωνα (Αμφισσα), ή τον Έπακτο (Ναύπακτο) και το Λιδορίκι. Επίσης, όπως ήδη είδαμε, οι εχθροί είναι «χριστιανομάχοι» ακόμα κι αν

είναι Χριστιανοί. Υπάρχει βεβαίως και αναφορά στην Ελλάδα και το (ρωμέιμο) γένος, αλλά εδώ πρόκειται για την ενιαία θρησκευτική-διοικητική ενότητα των Ορθοδόξων Χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το χριστιανικό «ρουμμιλέτ», όπως θα εξηγήσουμε παρακάτω. Ας αναζητήσουμε όμως πρώτα ένα παράδειγμα από τη συνεκτικότητα που σχετίζεται με την πολιτική εξουσία.

Μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολη από την 4^η Σταυροφορία, το Γαλαξίδι περιήλθε στην επικυριαρχία του Δεσποτάτου της Ηπείρου, δηλαδή του ενός από τα από τα τρία ελληνόφωνα κράτη που προέκυψαν από την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (τα άλλα ήταν η Αυτοκρατορία της Νικαίας και η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντος). Το 1222 ο Δεσπότης Ηπείρου Θεόδωρος πολέμησε εναντίον του γειτονικού Λατινικού Βασιλείου της Θεσσαλονίκης και νικώντας κατέλαβε τη Θεσσαλονίκη. Μετονόμασε την επικράτεια που έλεγχε *Αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης* και εστέφη «Αυτοκράτωρ των Ρωμαίων», τίτλο που κατείχε επίσης και ο Αυτοκράτωρ της Νικαίας.² Το *Χρονικό ...* περιγράφει ως εξής την εμπλοκή των Γαλαξειδιωτών στον (τελικά νικηφόρο) πόλεμο κατά του λατινικού «Βασιλείου της Θεσσαλονίκης»:

«Ετότες γουν αυθέντη είχασι τον Κυρ Εμμανουήλ³, αδελφόν του Κυρ Μιχαήλ. Αυτός γουν ο Κυρ Εμμανουήλ, *έστωντας δαιμονισμένο πνεύμα, όλο εγύρευε να αρπάξη χώραις· και συνάζοντας φουστάτα διαλεχτά, τα καλλίτερα της Ρούμελης, επήρε τα εμπρός, και πέρνωντας τη Θεσσαλονίκη, έφτασε έως το Βυζάντιον και ο Φράγκος βασιλέας εβγήκε εις μία μάχη· και ο Κυρ Εμμανουήλ πέρνωντας πολλά και αμέτρητα δώρα από τους Φράγκους, έπαυσε τον [πόλεμον]· ετότε εδιάλυσε το φουστάτο και του εμοίρασε πολλά χαρίσματα· και σε μερικούς έδωκε χώραις· ετότες έστωντας να είχε στο φουστάτο του και διακόσιους πενήντα Γαλαξειδιώτας, που εδείξασι μεγάλη ανδρεία και τάξη, τους εχάρισε πολλά δώρα, χαρίζωντάς του ώστε να μη πλερώνη το Γαλαξίδι κανένα δόσιμο εις τον Κυρ Εμμανουήλ, και μόνον αυθέντης τους να λέγεται, και όταν φουσατεύη να τον ακολουθάνε» (*Το Χρονικό ...*, 1996: 208, η έμφαση προστέθηκε).*

2 Στρατηγικός στόχος του Θεόδωρου ήταν η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, σε ανταγωνισμό (που άλλοτε έπαιρνε μορφή πολεμικής σύγκρουσης και άλλοτε συμμαχίας) με τους άλλους δύο διεκδικητές της, τον Αυτοκράτορα της Νικαίας και τον Τσάρο της Βουλγαρίας. Βλ. Α.Α. Vasiliev 2006, *Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, 324-1453*.

3 «Κατά λάθος αντί Θεόδωρον» (Σημείωση του Επιμ. του *Χρονικού*).

Στο απόσπασμα αυτό γίνεται φανερός ο φεουδαρχικός χαρακτήρας της Αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης με τις «υποτελείς» χωροδεσποτείες («σε μερικούς έδωκε χώραις») ή πόλεις («χαρίζωντάς του ώστε να μη πλερώνη το Γαλαξειδί κανένα δόσιμο [...] και μόνον αυθέντης τους να λέγεται, και όταν φουσατεύη να τον ακολουθάνε»). Γίνεται όμως εξίσου φανερή η έλλειψη του όποιου εθνικού αισθήματος, με την έννοια που την εννοούμε στη σύγχρονη εποχή. Η «εθνοτική» κοινότητα (το Γαλαξειδί) δεν διακατέχεται από κανενός είδους «αλυτρωτική» ιδεολογία, δεν θεωρεί τη Θεσσαλονίκη ή την Κωνσταντινούπολη «δική της» υπόθεση, δεν ταυτίζεται με τον κατακτητικό πόλεμο του Δεσποτάτου της Ηπείρου ή της Αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης: «ο Κυρ Εμμανουήλ, έστωντας δαιμονισμένο πνεύμα, όλο εγύρευε να αρπάξη χώραις».

Την ίδια έλλειψη της οποιασδήποτε καθολικευτικής-αλυτρωτικής ιδεολογίας (η σκλαβωμένη χώρα, ή το υπόδουλο έθνος, ο λαός-έθνος, ο πόθος για ένα ανεξάρτητο εθνικό κράτος κ.ο.κ.) βρίσκουμε στο *Χρονικό ...* και σε όλες τις ιστορικές αναφορές που αφορούν την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας:

«1397-1404 [...] Πέρνοντας οι Τούρκοι το Γαλαξειδί, το είχανε στην αυθεντεία τους και το ώριζε ο μπέης, που ήτανε στο Σάλονα· και ύστερα, πλοκάροντας οι Τούρκοι τον Έπαχτο, που τον είχανι οι Βενετζάνοι, ήρθε ο μπέης και εκάθησε στο Γαλαξειδί· αυτός γουν ο μπέης, τον ελέγασι Χατζή-Μπαμπά, και ήτανε καλός άνθρωπος· και έστωντας αυτός ο μπέης, να θέλη να χτίση τζαμί και μιναρέ, πολύ εκακοφάνηκε στους Γαλαξειδιώταις, μη θέλοντας να έχουνε τζαμί κοντά σταις εκκλησίαις· και με χίλιας παρακάλεσαις, ταξίματα και δοσίματα, εκαταφέρασι το Χατζή-Μπαμπά να μη χτίση τζαμί και μιναρέ, και ο μπέης πέρνοντας και πολλά χρήματα, δεν έχτισε τζαμί και μιναρέ· έμεινε γουν ο μπέης αυτός τέσσερα χρόνια στο Γαλαξειδί, και από μία βαρεία αρρώστια απέθανε· και οι Γαλαξειδιώταις πολύ τον ελυπηθήκασι κατάκαρδα και τον εθάψασι με παράταξαις, ωσάν να ήτανε Χριστιανός, έστωντας και να ήνε καλός άνθρωπος. [...] Και ήρθε άλλος μπέης, που τον ελέγασι Ιζάρμπεη, πολλά καλός άνθρωπος, και αυτός έφκιασε με ειδικά του έξοδα το κανάλι το λιθαρένιο, που κατεβαίνει από το μετόχι της Αγίας Τριάδος το γλυκό νερό έως τ' αμπέλια· και έφκιασε και μία βρύσι, που φαίνεται ακόμα το όνομά του με Τουρκικά γράμματα και Ρωμέϊκα, [...] ήρθε προσταγή βασιλική να σηκωθή ο μπέης από το Γαλαξειδί, και να πηγαίνη στο Σάλονα· και έτζι ο Ιζάρ μπέης επήγε στο Σάλονα, και ελυπηθήκασι πολλά οι Γαλαξειδιώταις, γιατί ήτανε ένας καλός άνθρωπος. Και δεν έμεινε Τούρκος κανένας στο Γαλαξειδί· μονάχα κάθε χρόνο ερχόντασι

τρεις Τούρκοι και εμαζόνασι το χαράτζι, που το Γαλαξειίδι επλέρονε, καθώς και την σήμερα γένεται» (Το Χρονικό ..., 1996: 215-216, η έμφαση προστέθηκε).

Παρατηρούμε όχι απλώς (α) την (κατά εποχές) ομαλή σχέση της κοινότητας (ναυτικής πόλης) με τις οθωμανικές αρχές («και τον εθάψασι [τον μπέη, ΓΜ] με παράταξαις, ωσάν να ήτανε Χριστιανός, έστωντας και να ήνε καλός άνθρωπος»), αλλά και (β) τη διαπραγματευτική δύναμη του χρήματος (των χρηματοπαραγωγικών τρόπων παραγωγής) στο εσωτερικό του οθωμανικού ασιατικού συστήματος («και ο μπέης πέρνοντας και πολλά χρήματα, δεν έχτισε τζαμί και μιναρέ»), και (γ) την αυτονομία των εμπορικών – ναυτικών κοινοτήτων («Και δεν έμεινε Τούρκος κανένας στο Γαλαξειίδι· μονάχα κάθε χρόνο ερχόντασι τρεις Τούρκοι και εμαζόνασι το χαράτζι, που το Γαλαξειίδι επλέρονε, καθώς και την σήμερα γένεται»).

Όμως και στην περίπτωση που λαμβάνουν χώρα ένοπλες συγκρούσεις ανάμεσα σε ελληνόφωνους Χριστιανούς και Οθωμανούς, αυτές δεν αξιολογούνται (το 1703, από τον συγγραφέα του *Χρονικού ...*) ούτε ως αγώνας για ανεξαρτησία, ούτε καν ως δίκαιες εξεγέρσεις:

«1397-1404 [...] Εξουσιάζοντας ένας Τούρκος, Πριλεμπές τον ελέγασι, το Λοιδορίκι, το Γαλαξειίδι και τα άλλα χωρία και την χώρα του Επάχτου εγεννήθηκε στο αναμεταξύ μία διχόνια σε Ρωμαίους και Τούρκους, και εσηκώσασι οι Ρωμαίοι άρματα στους Τούρκους, και εσκοτώσασι καμπόσους ζορπάδες που δεν είχασι βασταμό δια ταις κακαίς τους πράξεις και φερσίματα· και έστοντας να έρθουσι πολλά ασκέρια Τούρκων καταπάνου τους, οι Λοιδορικιώταις και καμπόσοι Σαλονίταις εδράμασι στο Γαλαξειίδι και επαρακαλέσασι τους Γαλαξειδιώταις, που είχασι πλεούμενα, να εμβούσι στα πλεούμενα και να μισεύσουσι στις Φραγκιάς τα μέρη, φεύγοντας τους Τούρκους· και εκεί, που ελογαριάζασι ετούτα ήρθε ένα μπουγιουρντί μπουλεντί από τον άρχοντα του Σαλόνου, τον Τούρκον, που τους έλεγε το πως δεν θα πειράξη στο τίποτα μήτε τους Σαλονίταις μήτε τους Γαλαξειδιώταις, μήτε τους Λοιδορικιώταις, μονάχα να γυρίσουνε στα γονικά τους· [...]· και ο μπέης τους έκαμε όρκους στο κοράνι και στο Μωχαμέτη, που επίστευε, το πως να είναι συχωρεμένοι και απείραχτοι και να γυρίσουνε στα γονικά τους, και να τηράγουνε τη δουλιά τους. Και έτζι ετελείωσε η φέστα αυτή με χαραίς, και εγλύσασι τον τρομερό κίνδυνο, που τους επερίμενε» (Το Χρονικό ..., 1996: 214-215, η έμφαση προστέθηκε).

Παρατηρούμε ότι ο χρονογράφος μιλάει (α) για μια *ένοπλη επίθεση* (και όχι «αντίσταση» όπως θα το ήθελε ο σύγχρονος ελληνικός εθνικισμός) (β) των *Ρωμαίων* κατά των «Τούρκων» («*εσηκώσασι οι Ρωμαίοι άρματα στους Τούρκους*»), (γ) την οποία δεν επαινεί αλλά απαξιώνει («*δεν είχασι βασταμό δια ταις κακαίς τους πράξεις και φερσίματα*»). Πέρα από πιθανά ζητήματα τοπικής εξουσίας (ύψος δοσιμάτων, έλεγχος περιοχών κλπ.) τα οποία δεν αναφέρονται στο *Χρονικό...*, (δ) η μόνη ορατή αντίθεση είναι η θρησκεία, καθώς οι εξεγερμένοι ζητούν από τις αρχές της ναυτικής πόλης να τους φυγαδεύσουν σε χριστιανικές επικράτειες («*επαρακαλέσασι τους Γαλαξειδιώταις, που είχασι πλεούμενα, να εμβούσι στα πλεούμενα και να μισεύσουσι στις Φραγκιάς τα μέρη*»). Αξιοσημείωτη είναι (ε) και η ειρηνική επίλυση της διένεξης, μετά από διαπραγμάτευση και αμοιβαίους όρκους.

Ακόμα και στη μοναδική περίπτωση (μέχρι το 1703) που λαμβάνει χώρα μια ευρύτερη εξέγερση εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (το 1571), αυτή έχει θρησκευτικά κυρίως χαρακτηριστικά:

Με πρωτοβουλία του πάπα Πίου V συστάθηκε το 1571 η *Liga Sancta* (ιερή χριστιανική ένωση) για να αναχαιτίσει την προέλαση των Οθωμανών στην Ευρώπη. Το ίδιο έτος (1571) έλαβε χώρα η ναυμαχία του Lepanto (της Ναυπάκτου), στην οποία ο στόλος της χριστιανικής ιερής ένωσης (που σχηματίστηκε από την Ισπανία, τη Μάλτα, τη Βενετία, τη Γένοβα και τα Παπικά κράτη) κατανίκησε τον οθωμανικό στόλο και σταμάτησε την οθωμανική προέλαση. Στη ναυμαχία, τον βασικό ρόλο είχε η Βενετία, που συνεισέφερε τα 110 από τα συνολικά 208 πολεμικά πλοία της Ένωσης) και οι ναύαρχοί της διηύθησαν τον χριστιανικό στόλο. Εκμεταλλευόμενοι το αποτέλεσμα της ναυμαχίας και την παρουσία τους στο Ιόνιο και τη Μεσόγειο, οι Βενετοί υποκίνησαν εξέγερση των ελληνόφωνων χριστιανικών πληθυσμών στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα. Το *Χρονικό ...* εξιστορεί ως εξής τα γεγονότα:

«1571-1574 [...] Εκεί που διηγάμαι θα σας είπω και ένα κακό, που εγενέθηκε με απιστία των Φραγκών, που πάντα πολεμάνε τη Ρωμέϊκη πίστι. Έστωντας οι Φράγκοι να νικήσουνε την Τούρκικη αρμάτα, *επαραγγείλασι σε όλους τους Χριστιανούς πως να σηκώσουνε άρματα κατά τους Τούρκους*, και αυτοί θα τους συντρέξουνε. Ακούοντας γουν τέτοια παρηγορητικά λόγια, οι Χριστιανοί με μεγάλη χαρά και πολύ κρυφά ετοιμασθήκασι για να βαρέσουνε τους Τούρκους. Ηρθασι γουν πολλοί Μωραΐταις στο Γαλαξειδί, [...] και εμείνασι σύμφωνοι πως άλλοι της στερηάς και άλλοι του πελάγου να βαρέσουνε τους Τούρκους [...] ένας Βοστιτζ[άνος] [επρόδω]κε το μυστικό στους

Τούρκους. [...] Και όσοι Μωραΐταις εγλύσασι, επήγασι στην Μάνη, και εκεί εσηκώσασι σεφέρι, σφάζοντας τους Τούρκους. Τρεις Μωραΐταις, εργάμενοι κρυφά στο Γαλαξειίδι [...] και ήρθασιν οι Λοιδορικιώταις, Βιτρινιτζώτες στο Γαλαξειίδι, και αποφασίσασι να σηκώσουνε σεφέρι, και να σκοτώσουσι τους Τούρκους θαρρώντας και στη βοήθεια των Φραγγών και εμαζωχθήκασι τρεις χιλιάδες και επήγασι κατ[απάνω] στο Σάλονα, στέλνοντας μαντατοφόρους να σηκωθούνε και οι άλλοι από το Βενέτικο· και απόξω από το Σάλονα ηύρασι το Τουρκικό ασκέρι, που μαθαίνοντας τα μαντάτα εβγήκε να τους βαρέση. Εκεί ήρθασι οι μαντατοφόροι, το πως από το Βενέτικο κανένας δεν σηκόνει άρματα, και οι Φράγκοι πουθενά δεν φαίνονται, και πως τους εγελάσασι και βοήθεια δεν στέλνουνε. Ακούοντας αυτά τα μαντάτα, άλλοι εδειλιάσασι και εφύγασι, και το ασκέρι των Ρωμαίων εδιαλύθηκε άταχτα. Περνώντας δυο ημέραις, ήρθασι στο Γαλαξειίδι γράμματα από τον μπέη [...] Εξεκινήσασι γουν εικοσιτρείς οι πρώτοι νοικοκυραίοι Γαλαξειδιώταις, μαζί με τους Βιτρινιτζιώταις και Λοιδωρικιώταις και επήγασι στο Σάλονα, και ο μπέης τους εδέχτηκε με τιμαίς και χαρά ψεύτικη· και αφηγώντας το πως εγελασθήκασι από τους Φράγκους και εσηκώσανε άρματα, μα κανένα κακό δεν εκάμασι, ο μπέης [...] το βράδυ εδιάταξε και τους επιάσασι ένα ένα, και τους εδέσασι με σίδερα, και τους εβάλασι σε ένα σκοτεινό μπουντρούμι και εκεί με τα σπαθιά τους εσφάζασι όλους, ογδοήντα χωρίς να λείπη κανένας [...] ακούσατε· είκοσι δύο Γαλαξειδιώταις· τρεις Βουνοχωρίταις· δύο Πεντεορίταις· τρεις Αγιαθυμιώταις· δέκα Βιτρινιτζιώταις· τρεις Κισσελίταις· δύο Βιδαβίταις· είκοσι Λοιδορικιώταις· και δέκα τέσσερες Σαλονίταις· όλοι για την πατρίδα και την θρησκεία, συμπαθημένοι από όλαις ταις αμαρτίαις!» (Το Χρονικό ..., 1996: 217-218, η έμφαση προστέθηκε).

Εμφανίζεται η φράση «για την πατρίδα και τη θρησκεία», όμως τη φράση αυτή δεν πρέπει να την ερμηνεύσουμε αναχρονιστικά, με βάση το σημερινό περιεχόμενο των όρων. Υπενθυμίζω (α) το «σταυροφορικό» στοιχείο της βενετικής παρέμβασης «επαρραγγείλασι σε όλους τους Χριστιανούς πως να σηκώσουνε άρματα κατά τους Τούρκους», (β) τον ορισμό των πληθυσμών που εξεγείρονταν ως «Ρωμαίων» («το ασκέρι των Ρωμαίων εδιαλύθηκε άταχτα») και (γ) τη διάθεση συνδιαλλαγής και επανεπιβεβαίωσης της υποταγής στην οθωμανική τάξη πραγμάτων όταν δεν έφτασε η βενετική συνδρομή («αφηγώντας το πως εγελασθήκασι από τους Φράγκους και εσηκώσανε άρματα, μα κανένα κακό δεν εκάμασι»).

Τελικά η «πατρίδα» των «Ρωμαίων» δεν είναι παρά το ρουμ-μιλλέτ, ο κοινωνικός χώρος της «ρωμέικης πίστης», δηλαδή ο (εδαφικός και κοινωνικός) χώρος δικαιοδοσίας των μηχανισμών της Ορθόδοξης Εκκλησίας και διοίκησης.

Πριν περάσουμε όμως στο ζήτημα της θρησκευτικής-διοικητικής «διακυβέρνησης» των Ορθόδοξων Χριστιανών στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το λεγόμενο Ρουμ-μιλλέτ, πρέπει να αντιδιαστείλουμε το έθνος (τη συνεκτικότητα που εμφανίζεται ως εθνική ενότητα ή εθνική ένταξη) στην προεθνική συνεκτικότητα που μέχρι αυτό το σημείο περιγράψαμε.

1.2. Τα διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά του έθνους (της εθνικής ενότητας)

Ζώντας στην εποχή (και στον κόσμο) των εθνών, δεν μας είναι δύσκολο να επισημάνουμε τα στοιχεία εκείνα που απουσιάζουν από τις μορφές προεθνικής κοινωνικής συνοχής και συναίνεσης.

α) Η αυτονόμηση και προτεραιοποίηση του πολιτικού (κρατικού) στοιχείου έναντι του θρησκευτικού. Επομένως η ταύτιση με το εθνικό κράτος και ο αλυτρωτισμός (η επιδίωξη της επέκτασης του κράτους, η σύλληψη των παγκόσμιων αντιθέσεων ως εθνικών διαφορών, η απαίτηση δημιουργίας ανεξάρτητου εθνικού κράτους όταν αυτό δεν υπάρχει). Το θρησκευτικό «ανήκειν» σαφώς συνεχίζει να συνυπάρχει αλλά δεν συμπληρώνεται και τελικά υπάγεται στο πολιτικώς (κρατικώς) «ανήκειν».

Προϋπόθεση για να υπάρξει αυτό το πολιτικώς ανήκειν αποτελεί η ανάπτυξη ευρύτερων δεσμών οικονομικής, διοικητικής και πολιτιστικής επικοινωνίας που να συνέχουν τους αγροτικούς πληθυσμούς με αυτούς των αστικών κέντρων, εξέλιξη που επιτεύχθηκε με την εξάπλωση των καπιταλιστικών σχέσεων από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, με όλες τις ιδεολογικές μορφές της «ελευθερίας» (ή της απαίτησης για «ελευθερία» του εμπορίου, του ατόμου κλπ.) που τη συνοδεύουν. Το έθνος αναδύεται επομένως στο εσωτερικό ενός καπιταλιστικού κοινωνικού χώρου ή κοινωνικού σχηματισμού, όταν οι καπιταλιστικές σχέσεις ενσωματώνουν ευρύτερα και συμπαγή κοινωνικά σύνολα.

β) Η στήριξη στις κυριαρχούμενες τάξεις, δηλαδή η «λαϊκότητα» του εθνικού αισθήματος (ως πεποίθηση του «από κοινού ανήκειν»), γεγονός που προϋποθέτει τη διαμόρφωση ήδη της πεποίθησης των λαϊκών τάξεων εντός μιας κρατικής ή διοικητικής περιοχής ότι ο «κυρίαρχος» οφείλει να τους αναγνωρίσει συγκεκριμένα δικαιώματα, που συνδέονται με την τάση μετατροπής των υπηκόων σε «πολίτες». Όπως σημειώνει ο Eric Hobsbawm 1994: 127):

«η πράξη του εκδημοκρατισμού της πολιτικής, δηλαδή της μετατροπής των υπηκόων σε πολίτες, τείνει να παράγει μια λαϊκιστική συνείδηση την οποία, αν παρατηρήσουμε κάτω από ένα ορισμένο πρίσμα, είναι δύσκολο να τη διακρίνουμε από έναν εθνικό, ακόμα και έναν σωβινιστικό πατριωτισμό».

Καίτοι η εθνική ιδέα διαμορφώνεται αρχικά από κύκλους που ανήκουν στην «πνευματική ελίτ» μιας περιοχής ή ενός κοινωνικού σχηματισμού, δεν μπορούμε να μιλάμε για έθνος σε αναφορά αποκλειστικά με τα κείμενα αυτά, πολύ περισσότερο σε αναφορά με την ημερομηνία πρώτης εμφάνισής τους, αλλά σε αναφορά με την διάδοση της εθνικής ιδέας στις κυριαρχούμενες τάξεις, που συνεπάγεται μιας μορφής δράση ή κινητοποίηση σε σύνδεση με αυτή τη νέα ιδέα (συνείδηση, «ταυτότητα») του εθνικώς ανήκειν. Μάλιστα η εθνική «λαϊκότητα» διακρίνεται πλέον από την κρατική πολιτική, αποκτά μια σχετική αυτονομία από το κράτος.

«το κράτος ήρθε αντιμέτωπο με τον εθνικισμό ως πολιτική δύναμη ξεχωριστή από αυτό, εντελώς διαφορετική από τον “κρατικό πατριωτισμό”, και με την οποία έπρεπε να συμφιλιωθεί. Πάντως θα μπορούσε να γίνει πανίσχυρο εποικοδομητικό στοιχείο διακυβέρνησης, αν μπορούσε να ενσωματωθεί στον κρατικό πατριωτισμό, και να γίνει το κύριο “συναισθηματικό” στοιχείο του» (Hobsbawm 1994: 129).

Το έθνος αποτελεί μια κατασκευή εντός του καπιταλισμού που συνδέεται απαραίτητα με το καπιταλιστικό κράτος, αλλά δεν ταυτίζεται με τον καπιταλισμό, ούτε κατασκευάζεται αποκλειστικά και μονομερώς από το καπιταλιστικό κράτος. Το έθνος συνδέεται εξίσου με την «πρωτοβουλία» των κυριαρχούμενων από το κεφάλαιο τάξεων και αποτελεί αποφασιστικό όχημα υπαγωγής τους στις στρατηγικές του καπιταλιστικού κράτους.

γ) Το έθνος κατασκευάζει, ως όρο ύπαρξής του, μια εθνική ιστορία και ένα εθνικό έδαφος, ως την εθνική ιστορικότητα του κρατικού ή του διεκδικούμενου από το κράτος εδάφους. Με την έννοια αυτή, τη μορφοποίηση της εθνικής ιστορίας αναλαμβάνει από ένα σημείο και μετά το κράτος.

Η κατασκευή της «εθνικής ιστορίας» και του «εθνικού εδάφους» μπορεί να αντλεί και να αναπλάθει στοιχεία από το εθνοτικό παρελθόν συγκεκριμένων κοινοτήτων και πληθυσμών. Εντούτοις, δεν έχει ανάγκη την «εθνοτική ιστορία» για να κατασκευάσει την εθνική ιστορία. Ο ισχυρισμός, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ότι οι

Σέρβοι και οι Βούλγαροι είναι Έλληνες δεν χρειάζεται κάποια «εθνοτική ιστορία» για να διατυπωθεί. Το εθνοτικό παρελθόν των εθνών έχει μάλλον υπερτιμηθεί.

δ) Το έθνος απαιτεί «καθαρότητα» του εθνικού εδάφους, και με την έννοια αυτή τείνει να εξαλείψει τους μη εθνικούς πληθυσμούς στο έδαφός του (το κρατικό έδαφος). Είτε δια της αφομοίωσης (π.χ. δια των μηχανισμών εκπαίδευσης), είτε δια της αποβολής, είτε δια της εξολόθρευσης. Όπως επισήμανε ο Νίκος Πουλιαντζής:

«Το καπιταλιστικό κράτος θέτει τα σύνορα συγκροτώντας αυτό που είναι μέσα, τον λαό-έθνος, διότι ομογενοποιεί το πριν και το μετά αυτού του περιφράγματος. Η εθνική ενότητα, το σύγχρονο έθνος, γίνεται έτσι ιστορικότητα ενός εδάφους και εδαφικοποίηση μιας ιστορίας, κοντολογίς εθνική παράδοση ενός εδάφους υλοποιημένη στο κράτος-έθνος. Τα περιφράγματα που συνεπάγεται η συγκρότηση του σύγχρονου λαού-έθνους δεν είναι τόσο τρομερά παρά μόνο επειδή είναι ταυτόχρονα κομμάτια μιας ολοποιημένης και κεφαλοποιημένης από το κράτος ιστορίας. Οι γενοκτονίες είναι απεκβολές αυτών που γίνονται ξένα σώματα μέσα στο εθνικό έδαφος και στην εθνική ιστορία, αποκλεισμοί έξω από τον χώρο και έξω από τον χρόνο [...] Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης είναι μια σύγχρονη επινόηση και με την έννοια ότι τα συνοριακά δίφρακτα κατεβάζονται και για τους αντεθνικούς, που είναι χρονικά μετέωροι, σε εκκρεμότητα εθνικής ιστορικότητας» (*Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, 1982: 164).

ε) Το έθνος περιέχει ιστορικά μια «τάση ελευθερίας» και μια «τάση ολοκληρωτισμού».

Η «τάση ελευθερίας» συνδέεται προφανώς με το αίτημα απελευθέρωσης από μια Αυτοκρατορία ή πολυεθνική κρατική οντότητα, η οποία από ένα ιστορικό σημείο και μετά βιώνεται ως πλαίσιο εθνικής σκλαβιάς και εθνικής καταπίεσης όσων ανήκουν στο έθνος που ζητά την ανεξαρτησία του. Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος για τον οποίο η διαδικασία εθνικής ανεξαρτησίας συνοδεύεται σχεδόν πάντα από την αμετάκλητη απόφαση μεγάλων λαϊκών μερίδων τού προς ανεξαρτητοποίηση έθνους να κάνουν πράξη το σύνθημα «Ελευθερία ή θάνατος», να θυσιάσουν τη ζωή τους προς χάριν της εθνικής ολοκλήρωσης σε ένα αυτοτελές εθνικό κράτος.⁴

Η τάση ελευθερίας συνδέεται επίσης με το αίτημα διεύρυνσης των πολιτικών δικαιωμάτων των λαϊκών τάξεων (θεσμική ισοπολιτεία και ισονομία, καθολική παιδεία ανεξάρτητη από την Εκκλησία και σύμφωνη με τις αρχές του Διαφωτισμού,

4 Η «τάση ελευθερίας» νομιμοποιεί, άλλωστε, ως πολιτικά ορθή και αναγκαία τη θέση του Λένιν για υιοθέτηση από το αριστερό και εργατικό κίνημα του αιτήματος αυτοδιάθεσης κάθε έθνους.

την προτεραιότητα της αρχής της δημοκρατίας έναντι της αρχής της νομιμότητας, κ.λπ.), απόκτησης του δικαιώματος ψήφου και «ισότητας εντός του έθνους».

Δίπλα όμως στην «τάση ελευθερίας», εξίσου εγγενής στη διαδικασία εθνικής συγκρότησης και στην υπόσταση κάθε έθνους, εμφανίζεται και η «τάση ολοκληρωτισμού»: Πρόκειται, όπως ήδη αναφέραμε, για την τάση ομογενοποίησης του «εσωτερικού» της εθνικής επικράτειας, και την υποταγή τους ως ένα ενιαίο σύνολο στους κανόνες και τις νόρμες της (νέας) κρατικής κυριαρχίας και ταξικής εξουσίας. Μιας ταξικής εξουσίας, η οποία διαφορίζεται από άλλα όμορα συστήματα ταξικής εξουσίας με βάση τα ιδιαίτερα εθνικά της χαρακτηριστικά.

Στην περίπτωση που εξετάσαμε, τα κείμενα διακήρυξης της ελληνικής ανεξαρτησίας, όλοι οι χριστιανικοί λαοί των Βαλκανίων βαπτίζονται Έλληνες, απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, πολίτες της υπό διαμόρφωση Ελλάδας. Είναι προφανές ότι αυτό μπορεί να γίνει γιατί, απουσιάζουν ακόμη, την εποχή αυτή, οι αντίστοιχες διαδικασίες εθνικής κρατικής συγκρότησης των άλλων βαλκανικών λαών. Το κενό έρχεται να καταλάβει ο μόνος ήδη διαμορφωμένος εθνικισμός, ο ελληνικός. Αλλά και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, όπως θα δούμε σε επόμενα Σεμινάρια, η τάση ολοκληρωτισμού ως αλυτρωτισμός, μετατρέπεται σε «Μεγάλη Ιδέα», δηλαδή απαίτηση και στρατηγική επέκτασης των κρατικών συνόρων στα υποτιθέμενα «εθνικά όρια».

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η «τάση ολοκληρωτισμού», η τάση εθνικής ομογενοποίησης των πληθυσμών, δεν δρα μόνο «προς τα μέσα», στο εσωτερικό μιας διοικητικής, θρησκευτικής, πολιτιστικής, γλωσσικής κλπ. πληθυσμιακής ενότητας και των τυχόν «μειονοτήτων» που βρίσκονται στο έδαφος όπου αυτή ζει. Δρα ταυτόχρονα και «προς τα έξω», επιδιώκει να επεκταθεί παντού όπου δεν βρίσκει ικανή (εθνική) αντίσταση, να ενσωματώσει και να ομογενοποιήσει κάθε άλλη εθνότητα, υπάγοντάς την στην προοπτική της εθνικής κρατικής συγκρότησης της κυρίαρχης εθνότητας. Με άλλη διατύπωση, θα λέγαμε ότι η «τάση ολοκληρωτισμού» δεν περιέχει μόνο μια εσωστρεφή ροπή (εθνική εξομάλυνση - ομογενοποίηση), αλλά και μια εξωστρεφή ροπή, τον εθνικιστικό επεκτατισμό. Η «ιστορία» (ο προαιώνια «εθνικός χαρακτήρας» του διεκδικούμενου ή αμφισβητούμενου εδάφους), αλλά και η ύπαρξη εθνικών πληθυσμών ή μειονοτήτων στα διεκδικούμενα εδάφη τρέφουν την εξωστρεφή αυτή ροπή της «τάσης ολοκληρωτισμού», ακόμα και όταν η επικράτησή της δεν είναι πλέον ιδιαίτερα πιθανή.

Η εθνική συγκρότηση ενός λαού περνάει έτσι μέσα από την εθνικιστική σύγκρουση (που δεν είναι απαραίτητο να φθάνει πάντα μέχρι τον πόλεμο), καθώς έρχεται αντιμέτωπη με τη διαδικασία ομογενοποίησης - επέκτασης που επιχειρεί το γειτονικό ή το κυρίαρχο έθνος. Η ιστορία του ελληνικού κράτους από τα μέσα του 19ου αιώνα έχει ως βασικό χαρακτηριστικό της τη σύγκρουση με τους αναδυόμενους εθνικισμούς των άλλων βαλκανικών λαών, και ιδίως το βουλγαρικό εθνικισμό. Μέσα σε δυο ή τρεις δεκαετίες το απόσπασμα της Προκήρυξης του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ή το κείμενο του Θεόδωρου Νέγρη που παραθέσαμε, μετατράπηκαν από προσκλητήριο αγώνα σε παραδοξολογία.

Σε κάθε περίπτωση είναι σημαντικό να αντιληφθούμε, πως όταν η διαδικασία συγκρότησης του εθνικού κράτους ολοκληρωθεί, μετά δηλαδή την περιπόθητη εθνική ανεξαρτησία, η «τάση ολοκληρωτισμού» εγκαθίσταται ως η κυρίαρχη όψη των ιδεολογικοπολιτικών σχέσεων εξουσίας.

1.3. Το έθνος ως ιδεολογική έγκλιση

Το έθνος, η εθνική ενότητα και συνοχή έχει πρωτίστως ιδεολογικό χαρακτήρα. Για να αντιληφθούμε αυτή την πρόταση, προτείνω να προσφύγουμε στην έννοια της ιδεολογίας που εισήγαγε ο Λουί Αλτουσέρ. Η ανάλυση του Αλτουσέρ στηρίζεται στις ακόλουθες προτάσεις:

α) Η ιδεολογία έχει υλική υπόσταση. Δεν αποτελεί δηλαδή η ιδεολογία απλώς ένα σύστημα από ιδέες αντιλήψεις κλπ., αλλά κυρίως ένα πλαίσιο κοινωνικής πρακτικής που καθορίζεται από τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας. Η ιδεολογία υποδηλώνει ένα τρόπο ζωής, ένα σύνολο από κοινωνικές πρακτικές, που, βέβαια, συναρτώνται με κάποιες ιδέες και «κοσμοθεωρίες». Οι ιδέες διαμορφώνονται μέσα στην κοινωνική πρακτική των ατόμων και ταυτόχρονα αποτελούν όρο γι' αυτήν την πρακτική. Έτσι στην ιδεολογία

«δεν παριστάνεται το σύστημα των παραγωγικών σχέσεων που κυβερνά τις σχέσεις των ατόμων, αλλά η φανταστική σχέση των ατόμων με τις πραγματικές σχέσεις στις οποίες ζουν» (Αλτουσέρ Λουί, *Θέσεις*, εκδ Θεμέλιο, 1983: 102)

Η ιδεολογία αποκτά επομένως το χαρακτήρα μιας κοινωνικής πρακτικής με οργανικό χαρακτήρα, αποσυνδεδεμένη από την ψευδή συνείδηση, δηλαδή από την

αντίθεση ψεύδους/αλήθειας (ορθού/λάθους). Αν η ιδεολογία εξέφραζε μόνον μια βία συγκαλυμμένη με ψεύδη (ή ιδέες ανταποκρινόμενες σε κάποια συμφέροντα) δεν θα είχε ούτε πειστικότητα ούτε σταθερότητα. Ο μόνος τρόπος να γίνει αντιληπτή η εμμένειά της είναι να αντιμετωπισθεί ως «αλήθεια», ως «αλήθεια» αναγκαία και αυτονόητη σε μια ορισμένη κοινωνία.

Αφετηρία αποτελεί λοιπόν η θεώρηση της ιδεολογίας ως συνόλου πρακτικών (συμπεριφορών), οι οποίες παράγονται, διδάσκονται και πραγματώνονται σε *ιδεολογικούς θεσμούς* (μηχανισμούς) εμφανώς ή αφανώς συνδεδεμένους με το κράτος και λειτουργούντες ως βαθμίδα αναπαραγωγής γενικών όρων των κοινωνικών σχέσεων.

β) Το κύριο στοιχείο δεν είναι όμως το ότι η ιδεολογία έχει υλικές έδρες ούτε το ότι συνδέεται με διάφορες μορφές έμμεσου καταναγκασμού, αλλά το ότι οι «ιδέες», στις οποίες κωδικοποιείται, είναι οργανικές, δηλαδή συμβάλλουν στην αναπαραγωγή των σχέσεων ταξικής εξουσίας. Ως τέτοιες όχι μόνον γίνονται αποδεκτές από όλα τα μέλη της κοινωνίας, αλλά και βιώνονται από αυτά ως εκφράσεις της «αλήθειας» για την κοινωνική ζωή. Με αυτή την έννοια θεμελιώνουν μια αναγκαία σχέση των υποκειμένων με τις συνθήκες ζωής τους.⁵

Αυτό δεν σημαίνει ότι είναι αδύνατο να δειχθεί ο ιδεολογικός καθορισμός (η στρέβλωση) ορισμένων αντιλήψεων, δηλαδή να δειχθεί με κατάλληλες μεθόδους, κριτικές κλπ. ότι ανταποκρίνονται σε μια χρήσιμη για την αναπαραγωγή ενός συστήματος «αλήθεια» με άμεσα αποτελέσματα στη συμπεριφορά των ατόμων.

Σημαίνει ωστόσο ότι η ιδεολογία *δεν είναι κάτι που μπορεί να παραμερισθεί με διαφωτισμό ή διάλογο* και ότι συνδέεται άμεσα με την κοινωνικά παραγόμενη «αλήθεια» και την αναγκαιότητα ορισμένων συμπεριφορών. Θα ήταν λάθος επομένως να πιστέψουμε ότι το έθνος προήλθε επειδή κάποιοι εγγράμματοι διάβασαν τα κείμενα των Γάλλων διαφωτιστών ή των «πατέρων» της Αμερικανικής Επανάστασης και «πείστηκαν» (δια-φωτίστηκαν) από αυτά, ή ότι μπορεί ο εθνικισμός να εξαλειφθεί δια της παράθεσης της αλήθειας και της «διαφώτισης» του «κοινού».

⁵ Για να αποφευχθεί η αναφορά στην «ιδέα» ως αντίθετο της πραγματικότητας (και της αλήθειας) είναι σκόπιμο να αντιμετωπισθεί το ιδεολογικό επίπεδο ως συμβολικό, δηλαδή ως ένα επίπεδο της πραγματικότητας, το οποίο υπάρχει παράλληλα με τα άλλα και συγκροτεί συμπεριφορές και αντιλήψεις των κοινωνικών υποκειμένων, παράγοντας μια «πραγματική ψευδαίσθηση», δηλαδή συνιστώντας το σύμπτωμα και τον «μετατοπισμένο» τρόπο έκφρασης της πραγματικότητας (Althusser

Philosophie et philosophie spontanee des savants, Paris: Maspero, 1974, 20-21).

Όπως έχει δειχθεί από την ανάλυση του Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, αντικειμενικό δεν είναι μόνο το πράγμα, το *ον*, αλλά και οι «ψευδαισθήσεις», τα «αισθητά-υπεραισθητά πράγματα». ⁶ Αυτά αποτελούν αναγκαία τμήματα της πραγματικότητας, καίτοι συνιστούν παραγνώρισή της και φυσικοποιημένη προβολή ιστορικών κατασκευών. Με αυτό τον τρόπο ο Μαρξ υπερβαίνει την κλασική διάκριση κόσμου και υποκειμένου, δείχνοντας ότι δεν υπάρχουν υποκείμενα πέρα από την κοινωνία, αλλά πρακτικές που συγκροτούν τα υποκείμενα με βάση ιστορικά στοιχεία (η υποκειμενική ταυτότητα αποτελεί προϊόν ορισμένης κοινωνίας). Το υποκείμενο δεν συγκροτεί τον κόσμο, όπως υποστηρίζει ο ιδεαλισμός, αλλά ο κόσμος γεννά την «υποκειμενικότητα» του ατόμου της (αστικής) κοινωνίας ως ιδιοκτήτη του εαυτού του και των εμπορευμάτων σε μια διαρκή συγχρονία-παραλληλία με τον κόσμο των πραγμάτων.

γ) Από αυτή την άποψη η ιδεολογία συνιστά ένα ετερογενές σύνολο πρακτικών. Στον καπιταλισμό οι βασικές αρχές της ανταποκρίνονται σε καθολικά-απελευθερωτικά ιδανικά (ελευθερία, ισότητα, δημοκρατία, αλληλεγγύη), τα οποία οι ιδεολογικοί μηχανισμοί επεξεργάζονται κατάλληλα προκειμένου να εξουδετερώσουν το αμφισβητησιακό-εξεγερτικό περιεχόμενό τους, χωρίς ωστόσο να τους στερήσουν τη λειτουργία συνοχής-νομιμοποίησης. Σε αυτή την κατεύθυνση λειτουργεί και η υπενθύμιση της «τάσης ελευθερίας» που ήταν συνδεδεμένη με την εθνογένεση.

Κατά δεύτερο λόγο, οι ιδεολογικές πρακτικές εκφράζουν ιδανικά των κυρίαρχων που νομιμοποιούν άμεσα την ταξική διαφοροποίηση («αξιοκρατία», ατομικισμός, «τάξη και ασφάλεια») και άλλα στοιχεία διάκρισης στα οποία πρέπει να εντάξουμε τον ολοκληρωτισμό της εθνικής ιδεολογίας, τον ρατσισμό, τα ανδροκρατικά πρότυπα κλπ. Σε ειδικότερο επίπεδο υπάρχουν ιδεολογικές πρακτικές περιορισμένες σε ορισμένες ομάδες και συγκυρίες (ανορθολογισμός, φασισμός, τεχνοκρατία κλπ.).

Ειδικά σχετικά με τον ρατσισμό, που είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον εθνικισμό ως ιδέα εθνικής υπεροχής, ο Hobsbawm σημειώνει:

«Η εποχή που ο εκδημοκρατισμός της πολιτικής ζωής κατέστησε αναγκαίο [...] να συνδέσουμε τα πάντα με το κράτος και τη σημαία, ήταν επίσης η εποχή που τα λαϊκά εθνικιστικά, ή πάντως τα ξενοφοβικά αισθήματα και αυτά της εθνικής

⁶ «το τραπέζι παραμένει ξύλο, ένα κοινό αισθητό πράγμα. Μόλις όμως εμφανίζεται σαν εμπόρευμα, μετατρέπεται σε αισθητό υπεραισθητό πράγμα» (Μαρξ 1978-α, Το Κεφάλαιο, τ. 1^{ος}: 84).

υπεροχής που κήρυττε η νέα ψευδοεπιστήμη του ρατσισμού κατέστη ευκολότερο να κινητοποιηθούν» (Hobsbawm 1994: 130).

δ) Η ιδεολογία εγκαλεί τα άτομα ως υποκείμενα. Όπως εξηγεί ο Αλτουσέρ,

«η ιδεολογία “δρα” ή “λειτουργεί” έτσι που να “στρατολογεί” τα υποκείμενα ανάμεσα στα άτομα (και στρατολογεί τους πάντες) ή να μεταμορφώνει τα άτομα σε υποκείμενα (και μεταμορφώνει τους πάντες) [...] Δεν υπάρχει πρακτική παρά δια της ιδεολογίας και υπό την κυριαρχία της. [...] Δεν υπάρχει ιδεολογία παρά δια του υποκειμένου και για τα υποκείμενα» (όπ.π.: 106, 109).

Οι θέσεις αυτές αναιρούν την εθνικιστική πεποίθηση περί μιας αναλλοίωτης δι-ιστορικής «ταυτότητας» (εθνικής ή φυλετικής) και υποδεικνύει ότι τα υποκείμενα συγκροτούνται κοινωνικά στο εσωτερικό των μεταβαλλόμενων υλικών (ιδεολογικών) σχέσεων εξουσίας.

Η «έγκληση» συνιστά μια αμφίδρομη σχέση εγκαλούντος Υποκειμένου – εγκαλούμενου υποκειμένου. Δεν αρκεί η δράση του εγκαλούντος, πρέπει και ο εγκαλούμενος να ανταποκρίνεται στην έγκληση, κάτι που διαμορφώνεται μέσα από την ιστορική διαδικασία της πάλης των τάξεων. Με αυτή την έννοια υποστηρίξαμε ότι η εθνική συνείδηση ως σχέση συνοχής μιας καπιταλιστικής κοινωνίας προϋποθέτει μια ενεργή εμπλοκή και των κυριαρχούμενων τάξεων.⁷

Η έγκληση των υποκειμένων από την ιδεολογία γίνεται μέσω μιας ιδεολογικής εικόνας που παίζει το ρόλο της Αιτίας, του Υποκειμένου που απευθύνει την κατηγορική προσταγή, που ονομάζει το (εγκαλούμενο) υποκείμενο σαν τέτοιο. Γράφει ο Αλτουσέρ αναφορικά με τη θρησκεία και τον θρησκευτικό ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους:

7 Το 1762 «ένας μοναχός του Αγίου Όρους, ο Παΐσιος, έγραψε σε βουλγαρική γλώσσα μια “Ιστορία του λαού, των τσάρων και των αγίων της Βουλγαρίας” [...] Το όνομά του περιβλήθηκε έτσι από απεριόριστο σεβασμό ως του εμψυχωτή της εθνικής ανάστασης» (Rene Ristelhueber 1995: *Ιστορία των βαλκανικών λαών*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα: 170-171). Όμως, η παρέμβαση του Παΐσιου έπεσε στο κενό διότι η έγκληση δεν συνάντησε εγκαλούμενους παρά αρκετές δεκαετίες αργότερα. Όπως παραδέχεται ο ίδιος ο Ristelhueber, «κάθε μορφωμένος Βούλγαρος θεωρούνταν Έλληνας, το ίδιο όπως άλλοτε ένας Τσέχος της υψηλής κοινωνίας σκεφτόταν γερμανικά» (όπ.π.: 171).

«Η πληθώρα των θρησκευτικών υποκειμένων υπάρχει μόνο με τον απαράβατο όρο ότι ταυτόχρονα υπάρχει ένα Άλλο Υποκείμενο, Μοναδικό, Απόλυτο, ο Θεός [...] το Απόλυτο Υποκείμενο κατέχει τη μοναδική θέση του Κέντρου το άτομο εγκαλείται ως (ελεύθερο) υποκείμενο για να υποταχθεί στις εντολές του Υποκειμένου, για να αποδεχθεί επομένως την υποταγή του και δρα για να “εκτελέσει οικειοθελώς” τις πράξεις και τις χειρονομίες της υποταγής του. Δεν υπάρχει υποκείμενο παρά μόνο χάρη στην υποταγή του», (όπ. π.: 114-117).

Παρόμοια διαδικασία έγκλησης μπορούμε να εντοπίσουμε και αναφορικά με την εθνικιστική ιδεολογία. Η Πατρίδα ως το απόλυτο Υποκείμενο εγκαλεί τα υποκείμενα ως μέλη του έθνους, ως τέκνα της:

*«Σας κράζει η Ελλάδα, σας θέλει, σας πονεί,
Ζητά την συνδρομήν σας με μητρικήν ορμή» (Ρήγας Φεραίος).*

Βέβαια, μπορεί το Υποκείμενο (η «Ελλάδα» του Ρήγα, του Ανώνυμου της *Ελληνικής Νομαρχίας*, των αγωνιστών του 1821 κλπ.) να εγκαλούσε το σύνολο των ορθόδοξων χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όμως, όπως θα δούμε στα επόμενα, στην έγκληση αυτή ανταποκρίθηκαν και συγκροτήθηκαν ως υποκείμενα (Ελληνες) μόνο μια μειοψηφία του χριστιανικού πληθυσμού, κυρίως εκείνοι που συνδέονταν με τα δίκτυα των χρηματικών και καπιταλιστικών σχέσεων στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας, αλλά και όσοι ελληνορθόδοξοι Οθωμανοί υπήκοοι είχαν αναπτύξει ανάλογες δραστηριότητες σε άλλες χώρες και περιοχές της Ευρώπης ή της «Ανατολής».

2. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η εκκλησιαστική - διοικητική οργάνωση των ορθόδοξων πληθυσμών στο εσωτερικό της

2.1. Μια σημείωση για τη δομή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Με την οθωμανική κατάκτηση των εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας επιβάλλεται εκ νέου η κυριαρχία του ασιατικού τρόπου παραγωγής.

Η κυρίαρχη τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οργανώνεται στο κράτος και υφίσταται μόνο σε αναφορά με το κράτος (ασιατικός δεσποτισμός). Ο Σουλτάνος προσωποποιεί την ενότητα της κρατικής εξουσίας, αποτελεί το συνώνυμό της.

Η κυριότητα της γης ανήκει στο κράτος, δηλαδή στην οργανωμένη στο κράτος άρχουσα τάξη, η οποία προσωποποιείται στον Σουλτάνο και ιδιοποιείται το υπερπροϊόν μέσω «δοσιμάτων» (Tribute). Η κατοχή της γης δεν ανήκει στον μεμονωμένο αγρότη αλλά στην ασιατική κοινότητα, η οποία διαμορφώνεται από τους κατοίκους ενός ή περισσότερων χωριών. Ο αγρότης κατέχει και καλλιεργεί τη γη μόνο μέσα από την ένταξή του στην κοινότητα.

Η επικράτεια του Σουλτάνου χωρίζεται σε ευρείες διοικητικές περιοχές, τις επαρχίες. Κάθε επαρχία διαιρείται σε τιμάρια. Το τιμάριο αποτελεί μια οικονομική και ταυτόχρονα μια πολιτική και στρατιωτική ενότητα στο πλαίσιο του δεσποτικού κράτους. Πρόκειται, έτσι, για το βασικό διοικητικό κρίκο της ασιατικής εξουσίας. Εξασφαλίζει στην κεντρική εξουσία τόσο ένα προκαθορισμένο μέρος από το παραγόμενο υπερπροϊόν, όσο επίσης και τις προκαθορισμένες στρατιωτικές δυνάμεις. Το όλο σύστημα στηριζόταν από τη μια στις τοπικές εξουσίες (στο πλαίσιο όχι μόνο του τιμαρίου, αλλά και της κάθε επί μέρους ασιατικής κοινότητας) και από την άλλη στην ύπαρξη και τη δυνατότητα παρέμβασης του κεντρικού στρατιωτικού μηχανισμού. Ο διοικητής του τιμαρίου, ο τιμαριώτης, δεν κατέχει κανενός είδους δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας ή κληρονομιάς πάνω στο τιμάριο, αλλά λειτουργεί απλώς ως υπάλληλος του κράτους. Διορίζεται ως τιμαριώτης από τον Σουλτάνο και οι εξουσίες του πάνω στους αγρότες καθορίζονται αποκλειστικά από τους νόμους (φιρμάνια) που εκδίδει ο Σουλτάνος. Η αγγαρεία απουσιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά: υφίσταται μόνο στη μορφή της εργασίας για τη μεταφορά στις αποθήκες του τιμαριώτη του προϊόντος, που αντιστοιχεί στους φόρους και διαρκεί το μέγιστο έξι μέρες το χρόνο.

Η συνηθέστερη μορφή δοσίματος είναι η δεκάτη, δηλαδή το 1/10 της αγροτικής ή χειροτεχνικής παραγωγής, που δίνεται σε είδος στον τιμαριώτη. Πέρα από τη δεκάτη οι άπιστοι πλήρωναν στον τιμαριώτη έναν «κεφαλικό φόρο» σε χρήμα. Κατά τον 15ο και 16ο αιώνα ο κεφαλικός φόρος έφθανε στο 1/3 περίπου της αξίας του συνόλου των φόρων που πλήρωναν οι άπιστοι στον τιμαριώτη (Ασδραχάς 1978, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ-ΙΣΤ αι.)*, Θεμέλιο, Αθήνα: 14 κ.ε.). Παράλληλα, υπήρχαν, όμως, και άλλες μορφές φόρου που καταβάλλονταν σε χρήμα, όπως π.χ. φόροι για τα πρόβατα κ.λπ. Μπορούμε λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι οι χριστιανικές τουλάχιστον κοινότητες δεν είναι αυτοσυντηρούμενες, αλλά ότι υφίσταται ένας ευρύτερος κοινωνικός καταμερισμός εργασίας, ο οποίος προϋπέθετε την ύπαρξη μιας εμπορευματικής και χρηματικής κυκλοφορίας.

Εκτός από τα τιμάρια του Σουλτάνου υπάρχουν επίσης και τα βακουφικά ή βακούφια (τουρκικά vakuf), δηλαδή τα τιμάρια της εκκλησίας, τόσο της οθωμανικής όσο και της ορθόδοξης χριστιανικής. Σε ό,τι αφορά, όμως, τις κοινωνικές σχέσεις, δεν υφίσταται σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα βακούφια και στα τιμάρια του Σουλτάνου. Η ύπαρξη των βακουφιών κάνει φανερή τη σχετική αυτονομία των θρησκευτικών αρχών από τον Σουλτάνο (την «ασιατική κυβέρνηση») στο πλαίσιο του κεντρικού οθωμανικού κρατικού μηχανισμού.

Η βασική διαφορά σε αναφορά με τις σχέσεις ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο παρουσιάζεται στα λεγόμενα *μούλκικα* κτήματα (τουρκ. Mulk), τα οποία όμως έπαιζαν έναν εντελώς περιθωριακό ρόλο μέχρι τουλάχιστον τις αρχές του 18ου αιώνα: Τα μούλκικα είναι κομμάτια γης, τα οποία έχουν παραχωρηθεί από τον Σουλτάνο σε κάποιους ανώτατους ή ανώτερους αξιωματούχους ως μια μορφή ιδιωτικής ιδιοκτησίας, σε αντάλλαγμα για σημαντικές υπηρεσίες προς το κράτος (τον Σουλτάνο). Τα μούλκικα εξακολουθούν να υπάγονται στο κράτος και υποχρεώνονται επομένως να δίνουν τα προκαθορισμένα δοσίματα. Εντούτοις οι ιδιοκτήτες τους, από τη μια κατέχουν το δικαίωμα να τα παραχωρήσουν ή να τα δώσουν ως κληρονομιά στους απογόνους τους και από την άλλη έχουν αυξημένες εξουσίες απέναντι στους εργαζόμενους σ' αυτά, με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται εκεί μορφές δουλοπαροικίας, ή ακόμα και μισθωτής εργασίας. Στα μούλκικα λοιπόν, τείνει να καταργηθεί πρώτα απ' όλα η σχέση συλλογικής κατοχής της γης από τους εργαζόμενους, πράγμα που οδηγεί τελικά στην απομάκρυνση από τις ασιατικές σχέσεις εξουσίας και παραγωγής. Προς αυτή την κατεύθυνση, όμως,

μετασχηματίζονται ορισμένες φορές οι οικονομικές σχέσεις και στα *βακούφια*. Αυτό συμβαίνει λόγω της συμμετοχής των οθωμανικών αρχών του βακουφιού στη σχέση κατοχής των μέσων παραγωγής (στον έλεγχο - επιτήρηση της παραγωγικής διαδικασίας), σε ανταγωνισμό με τους ιθύνοντες των κοινοτήτων, δηλαδή τους προεστούς. Αντίθετα, στα σουλτανικά τιμάρια ο τιμαριώτης δεν παρεμβαίνει σχεδόν ποτέ στην παραγωγική διαδικασία, και η σχέση κατοχής (όπως και η νομή, η ικανότητα να τίθενται τα μέσα παραγωγής σε λειτουργία) παραμένει στα χέρια της κοινότητας και των προεστών της. Πέραν αυτού, στα βακούφια υπήρχαν επίσης κατηγορίες εργαζομένων που «ανήκαν» σε κοινότητες (δούλοι, εξισλαμισθέντες απελεύθεροι, κ.ά.).

Οι κοινότητες (και ανάμεσά τους οι κοινότητες των ορθοδόξων) αποτελούν βασικά δομικά στοιχεία της ασιατικής κοινωνικής τάξης πραγμάτων, τόσο στο οικονομικό επίπεδο (συλλογική κατοχή της γης, οργάνωση της παραγωγής, διάθεση του υπερπροϊόντος που περισσεύει – αφού αφαιρεθούν τα δοσίματα προς τον τιμαριώτη – προς όφελος της κοινότητας και των αρχόντων της), όσο και στο ιδεολογικοπολιτικό: Ως δομικά στοιχεία της ασιατικής κοινωνίας, οι κοινότητες εμπεδώνουν τον κυρίαρχο ρόλο του πολιτικού και ιδεολογικού (θρησκευτικού) επιπέδου: Οικοδομούνται με βάση μια εσωτερική ιεραρχία και διοικούνται από ένα σώμα προεστών (κοτζαμπάσηδες, τουρκ. *αγιάν*). Η κοινοτική αυτή εξουσία (στην οποία φυσικά συμμετείχαν οι ορθόδοξοι προεστοί) ουσιαστικά προσδένει την κοινότητα στο τιμάριο και την υπάγει στην εξουσία του τιμαριώτη, με εξαίρεση βέβαια ορισμένες περιπτώσεις, όπου οι κοινότητες παρέκαμπταν την εξουσία του τιμαριώτη και διατηρούσαν ένα δικό τους άμεσο εκπρόσωπο στον κεντρικό οθωμανικό κρατικό μηχανισμό στην Κωνσταντινούπολη (Παπαρρηγόπουλος 1971, τ. ιδ' σ. 134).

Οι κοινότητες κατείχαν επίσης έναν τοπικό στρατιωτικό μηχανισμό, τους αρματολούς (τουρκ. *martolos*). Επρόκειτο για ένα ένοπλο σώμα υπό έναν αρχηγό, το οποίο υπαγόταν στην εξουσία του τιμαριώτη και των προεστών. Το γεγονός βέβαια ότι οι κοινότητες οικοδομούνταν υπό την κυριαρχία του πολιτικού και ιδεολογικού στοιχείου επέτρεπε στους αρχηγούς των αρματολών να διεκδικούν κατά καιρούς (με βάση τη στρατιωτική τους δύναμη) την εξουσία της κοινότητας από τους προεστούς. Οι κεντρικές οθωμανικές αρχές παρενέβαιναν στην περίπτωση αυτή, τις περισσότερες φορές (όχι όμως πάντα) στο πλευρό των προεστών. Οι αρματολοί αναγκάζονταν τότε να εγκαταλείψουν την περιοχή της κοινότητας και συνέχιζαν τον αγώνα τους τόσο

ενάντια στους προεστούς όσο και ενάντια στους Οθωμανούς, ως Κλέφτες. Μέχρι την ανοιχτή κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι Κλέφτες δεν ήταν κατά κύριο λόγο ούτε ληστές (με τη σύγχρονη έννοια) ούτε επαναστάτες. Αποτελούσαν, κυρίως, μια πολιτικοστρατιωτική ομάδα η οποία διεκδικούσε μια συγκεκριμένη θέση στο πλαίσιο των τοπικών (κοινοτικών) ασιατικών σχέσεων εξουσίας, και όσο βρίσκεται σε σύγκρουση με τις αρχές μπορεί να καταφεύγει στη ληστεία και στο πλιάτσικο. Αυτές οι ένοπλες ομάδες περνούν από την κατάσταση του Κλέφτη στην κατάσταση του αρματολού και αντίστροφα (Dakin 1989, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα: 41).

Σε κάθε περίπτωση πάντως η ύπαρξη των Κλεφτών υποδηλώνει μια σχετική αστάθεια ή καλύτερα μια τάση αποσταθεροποίησης σε τοπικό επίπεδο του οθωμανικού πολιτικού συστήματος.

2.2. Το ρουμ-μιλλέτ ως υποτελής θρησκευτική-διοικητική ενότητα υπό την ηγεσία ελληνόφωνων αξιωματούχων.

Το οθωμανικό κράτος αποτελούσε έναν θρησκευτικό απολυταρχισμό. Ο Σουλτάνος είναι ο άμεσος εκπρόσωπος του θεού και του ισλάμ στη γη, ο πληθυσμός διαιρείται ανάλογα με τη θρησκευτική του πίστη σε πιστούς και άπιστους και εντάσσεται, σε αντιστοιχία με αυτή τη διαίρεση, στο κράτος. Το μεγαλύτερο μέρος των απίστων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελούσαν οι χριστιανοί ορθόδοξοι.

Λόγω της θρησκευτικής τους ιδιομορφίας, αλλά, επίσης, και λόγω της προηγούμενης κοινωνικής τους οργάνωσης και συνοχής κατά τη βυζαντινή περίοδο, οι χριστιανοί ορθόδοξοι, και από αυτούς κυρίως οι ελληνόφωνοι, κατέλαβαν μια ιδιαίτερη θέση στην οθωμανική - ασιατική κοινωνία.

Μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1453, ο Μωάμεθ Β΄ έχρισε ως Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης τον Γεννάδιο, ηγέτη της αντι-δυτικής πτέρυγας της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στον Πατριάρχη ανατέθηκαν οι κάθε είδους θρησκευτικές αρμοδιότητες και επιπλέον δικαστικές και εκπαιδευτικές αρμοδιότητες σε σχέση με όλους τους ορθόδοξους πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας. Παράλληλα απόκτησε η Ορθόδοξη Εκκλησία εκτεταμένα τιμάρια, δηλαδή το δικαίωμα να ιδιοποιείται τους φόρους και τα δοσίματα από τα τιμάρια (βακούφια) αυτά, ενώ ο ανώτερος κλήρος

απέκτησε ή διατήρησε ένα σημαντικό ρόλο στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό και στο κοινοτικό σύστημα των ορθόδοξων πληθυσμών.⁸

Με την οθωμανική κατάκτηση, λοιπόν, η Ορθόδοξη Εκκλησία απέκτησε πολιτικές αρμοδιότητες και εξουσίες πολύ σημαντικότερες από αυτές που κατείχε κατά τους προηγούμενους δυο αιώνες της βυζαντινής παρακμής. Σε πολλές περιπτώσεις οι αρμοδιότητες του Πατριάρχη προσομοίαζαν με αυτές του βυζαντινού Αυτοκράτορα, ενώ η δικαιοδοσία του επεκτεινόταν σε πολύ ευρύτερους πληθυσμούς, συγκριτικά με εκείνους των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου (Παπαρρηγόπουλος 1971, τόμος ιδ': 56 κ.ε.). Αυτή η ενιαία θρησκευτική, εκπαιδευτική αλλά και διοικητική θεσμική οργάνωση των ορθόδοξων πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπό την ηγεσία του Πατριάρχη ονομάστηκε σε κάποια μεταγενέστερη, από την κατάκτηση, εποχή «ρουμ-μιλλέτ».

Εντούτοις, παρ' ότι το Πατριαρχείο αποτελούσε τον εκπρόσωπο όλων των ορθόδοξων πληθυσμών της Αυτοκρατορίας και την ανώτατη αρχή όλων των αντίστοιχων ορθόδοξων εκκλησιών, εντούτοις, η επίσημη πατριαρχική γλώσσα ήταν αποκλειστικά η ελληνική. Όλοι οι Πατριάρχες όπως και όλοι όσοι (κληρικοί ή λαϊκοί) στελέχωναν τον ανώτατο εκκλησιαστικό μηχανισμό στην Κωνσταντινούπολη ήταν, εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων, ελληνόφωνοι.

Στα ανώτατα κλιμάκια του μηχανισμού της Ορθόδοξης Εκκλησίας συμμετείχαν επίσης και λαϊκοί, που ως επί το πλείστον κατάγονταν από την παλιά βυζαντινή αυτοκρατορία, που ονομάστηκαν Φαναριώτες από τη συνοικία Fener που κατοικούσαν.

Παρά τη σημαντική θέση που κατείχε η Ορθόδοξη Εκκλησία στο εσωτερικό του οθωμανικού κράτους, εντούτοις δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι επρόκειτο για την εκκλησία των «απίστων» (μονοθεϊστών μεν, και ως εκ τούτου μη διωκόμενων, αλλά ταυτόχρονα όχι οπαδών της «αληθούς» θρησκείας, και συνεπώς μη δικαιούμενων να ενταχθούν στον κεντρικό οθωμανικό κρατικό μηχανισμό), πράγμα που είχε ως συνέπεια να διατηρείται ένα πεδίο αντιθέσεων ανάμεσα σ' αυτήν και στην κεντρική οθωμανική κυβέρνηση.

⁸ «Για να συμβολίσει αυτές τις νέες εξουσίες, ο πατριάρχης υιοθέτησε μια εξωτερική ενδυμασία που θύμιζε εκείνη των αυτοκρατόρων: μίτρα σε μορφή κορώνας, μακριά μαλλιά, αετούς ως εμβλήματα εξουσίας και άλλα αυτοκρατορικά διακριτικά» (<https://www.britannica.com/topic/Eastern-Orthodoxy#ref59584>).

Οι αντιθέσεις με την κεντρική οθωμανική εξουσία αλλά και την ισλαμική θρησκεία προσέδιδαν ένα τύπο συνεκτικότητας και μια *ιδιαίτερη ταυτότητα* στους πληθυσμούς του ρουμ-μιλλέτ, παρά τις γλωσσικές και άλλες διαφορές, όπως επίσης και μια νομιμοποίηση στις ελληνόφωνες εκκλησιαστικές και διοικητικές αρχές (π.χ. οι φαναριώτες που κυβέρνησαν τη Βλαχία και τη Μολδαβία από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα). Εντούτοις οι πληθυσμοί του ρουμ-μιλλέτ δεν απέκτησαν ποτέ μια *εθνική ταυτότητα*, όπως άλλωστε έγινε φανερό με την περίπτωση του ελληνόφωνου Γαλαξιδιού (*Χρονικό ... 1703*).

Το κοινωνικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε περιέλθει από τα μέσα του 17ου αιώνα σε μια φάση κρίσης και αποσύνθεσης, συμπτώματα και αποτελέσματα της οποίας είναι οι μεγάλες πληθυσμιακές μετακινήσεις και ανακατατάξεις στις δυτικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, η συνακόλουθη αναδιάρθρωση του κοινοτικού συστήματος, που αποτελούσε τη βάση των ασιατικών κοινωνικών σχέσεων, οι πόλεμοι στα ανατολικά και η μετατόπιση των τόπων εμπορίου στα δυτικά, η σημαντική ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου, μια σειρά αλλαγών στη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού, που επέτρεψαν την αναβάθμιση του ρόλου των Φαναριωτών σ' αυτό κλπ. Όλες οι εκφάνσεις αυτής της κρίσης εντάσσονται σε μια διαδικασία αποσταθεροποίησης και διάλυσης των ασιατικών κοινοτικών σχέσεων στην ύπαιθρο, μια διαδικασία επομένως αποσταθεροποίησης και διάλυσης του ασιατικού τρόπου παραγωγής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Αυτός ο κοινωνικός μετασχηματισμός ακολουθεί εντούτοις δυο ριζικά διαφορετικούς δρόμους:

Στη μια μεριά, και στη βάση της προϊούσας εξασθένησης των κοινοτήτων προς όφελος των εξουσιών του τιμαριώτη, σχηματίζονται μορφές μεγάλης έγγκειας ιδιοκτησίας (ο τιμαριώτης εξελίσσεται σε ιδιοκτήτη-τσιφλικά), όπου αναπτύσσονται κατά κύριο λόγο σχέσεις δουλοπαροικίας. Οι μορφές αυτές κυριαρχούν κυρίως στη Βόρεια Βαλκανική και στις κεντρικές και βόρειες περιοχές της σημερινής Ελλάδας (Stojanovite 1980, «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος: οικογενειακή οικονομία, οικονομία της αγοράς και εκσυγχρονισμός», στο *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια το 19^ο αιώνα*. Θεμέλιο).

Στην άλλη μεριά, η ενίσχυση και σχετική ανεξαρτοποίηση (από την εξουσία του τιμαριώτη) κάποιων άλλων (κυρίως ορεινών, αλλά και παράκτιων) κοινοτήτων οδηγεί σε έναν άλλου τύπου μετασχηματισμό των σχέσεων που συνέχουν την κοινότητα: Οι σχέσεις συλλογικής κατοχής (και νομής) της γης τείνουν να καταστούν σχέσεις

ατομικής κατοχής και ταυτόχρονα ατομικής κυριότητας πάνω στη γη, ο ρόλος των προεστών τείνει να πάρει τη μορφή της πολιτικής προστασίας των καλλιεργητών μιας περιοχής και της πολιτικής τους εκπροσώπησης απέναντι στην κρατική εξουσία, καθώς παράλληλα οι καλλιεργητές υπάγονται όλο και περισσότερο στο κεφάλαιο: είτε άμεσα, με την υπαγωγή στο αναπτυσσόμενο μανιφακτουρικό και εμπορικό κεφάλαιο, είτε, και κυρίως, έμμεσα, με την υπαγωγή στο εμπορικό κεφάλαιο μέσω της αγοράς. Την πορεία αυτή ακολούθησαν κυρίως οι περιοχές της Νότιας Ελλάδας και των νησιών, όπου άλλωστε ξέσπασε και στέριωσε η Επανάσταση.

Έτσι στη μεγαλύτερη έκταση των εδαφών όπου ξέσπασε και στέριωσε η Επανάσταση του 1821 (Πελοπόννησος, νησιά του Αιγαίου, Στερεά), αυτή η κρίση και αποσύνθεση των ασιατικών κοινωνικών σχέσεων σήμαινε την απόκτηση μιας ευρύτατης οικονομικής και πολιτικής αυτονομίας απέναντι στην κεντρική οθωμανική εξουσία. Η ασιατική τάξη πραγμάτων απονομιμοποιείται στις περιοχές αυτές, το οθωμανικό κράτος είναι πλέον «εμπόδιο» στον νέο τρόπο ζωής και στην οικονομική δραστηριότητα με την οποία συνδέεται.

Το ζήτημα είναι σημαντικό διότι η εθνική ταυτότητα δεν σχηματίζεται παρά στο έδαφος της απονομιμοποίησης των προηγούμενων ταυτοτήτων, ή, όπως υποστηρίζει ο Eric Hobsbawm όταν:

«όλες αυτές οι παραδοσιακές νομιμοποιήσεις της κρατικής εξουσίας βρίσκονταν [...] υπό διαρκή αμφισβήτηση» (Hobsbawm 1994: 121).

2.3. Κοινωνικοί μετασχηματισμοί στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και ο σχηματισμός του ελληνικού έθνους

2.3.1. Η διάχυση των χρηματοπαραγωγικών και καπιταλιστικών σχέσεων στην ύπαιθρο. Έμμεσες μορφές υπαγωγής του αγρότη και του οικοτέχνη στο κεφάλαιο

Κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, τόσο στην Ευρώπη όσο και στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συντελούνται οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες μεγάλης σημασίας. Αυτές συνδέονται αφενός με τη διάχυση των καπιταλιστικών οικονομικών σχέσεων πέρα από τα σύνορα των πόλεων και των εμπορικών-ναυτικών κοινοτήτων, και αφετέρου με την ανάπτυξη ενός πολιτικού αιτήματος ελευθερίας και αποδέσμευσης από το «παλιό καθεστώς».

Η ανάπτυξη του μεγάλης κλίμακας εμπορίου μακρινών αποστάσεων είναι ο άξονας γύρω από τον οποίο κινήθηκαν οι διαδικασίες οικονομικής και κοινωνικής διαφοροποίησης, δηλαδή η διάχυση στην ύπαιθρο των νέων, καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

Η κυριαρχία αυτού του *προβιομηχανικού - εμπορικού καπιταλισμού*, χαρακτηρίζεται αφενός από την ασάφεια της μισθιακής σχέσης (διαφορετικές μορφές του «μισθού με το κομμάτι», κ.ο.κ.), ή την «έμμεση υπαγωγή» της εργασίας στο κεφάλαιο, και αφετέρου από την ενεργή *κρατική οικονομική παρέμβαση* για την προώθηση των εξαγωγών, τον μονοπωλιακό έλεγχο των εξαγωγικών αγορών, τον περιορισμό ή έλεγχο των εισαγωγών (μερκαντιλισμός⁹) κ.ο.κ.

Η έμμεση υπαγωγή εργασίας στο κεφάλαιο χαρακτηρίζεται από την απουσία του τυπικού μισθιακού συμβολαίου, και την αμοιβή του συμβατικά ανεξάρτητου εργαζόμενου με μορφές μισθού με το κομμάτι.

Όσο διάστημα οι τεχνίτες ή οι αγρότες πουλούσαν τα προϊόντα τους στο τοπικό παζάρι ή σε διαφορετικούς εμπόρους, μπορούσαν να διατηρούν την ανεξαρτησία τους, δηλαδή τον οικονομικό ρόλο του αυτοαπασχολούμενου παραγωγού. Εντούτοις, με την ανάπτυξη του καπιταλισμού, η ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας, η εξειδίκευση και διαφοροποίηση της παραγωγής, η αύξηση της παραγωγικότητας και τελικά η ανάγκη να προσανατολίζεται το προϊόν όχι μόνο στην τοπική αγορά, αλλά και σε απομακρυσμένες αγορές οδήγησε στην εξάρτηση από ένα έμπορο και μόνο, ο οποίος γίνεται έτσι προαγοραστής της συνολικής παραγωγής του τεχνίτη ή αγρότη, την οποία διαθέτει στις κατάλληλες αγορές.

Ο προαγοραστής, επειδή ακριβώς είναι εκείνος που διαθέτει το προϊόν στις διαφορετικές αγορές, καθορίζει τι και πόσο θα παραχθεί από τον κάθε παραγωγό που δουλεύει για λογαριασμό του, ελέγχοντας έτσι ουσιαστικά την παραγωγική διαδικασία των μεμονωμένων παραγωγών. Ο προαγοραστής ορίζει τις παραγγελίες των προϊόντων που θα παραχθούν και συχνά προμηθεύει τους παραγωγούς με πρώτες ύλες. Μπορεί επομένως να καθλώνει τις τιμές των εμπορευμάτων που (προ)αγοράζει από τους παραγωγούς, με αποτέλεσμα αυτοί, αν και διατηρούν τυπικά την οικονομική ανεξαρτησία τους, δηλαδή την ιδιοκτησία των εργαλείων που χρησιμοποιούν ή της γης που καλλιεργούν, να αμείβονται (από τον προαγοραστή) με ένα εισόδημα, που

⁹ Για μια αναλυτική περιγραφή των μερκαντιλιστικών πολιτικών βλ. I. I. Rubin, *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1994, κεφ. 1: «Η εποχή του εμπορικού κεφαλαίου» και κεφ. 2 «Εμπορικό κεφάλαιο και μερκαντιλιστική πολιτική στην Αγγλία κατά το 16ο και 17ο αιώνα».

στην καλύτερη περίπτωση φθάνει τον εργατικό μισθό: μια μορφή μισθού με το κομμάτι, που θα μπορούσε να συγκριθεί με το σύγχρονο φασόν.

Πρόκειται για μια έμμεση-πρώιμη μορφή υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, η οποία τροφοδοτεί την ανάπτυξη και επέκταση της ώριμης καπιταλιστικής σχέσης (άμεση υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο: μισθωτή εργασία - μεγάλη καπιταλιστική επιχείρηση). Προέκυψε έτσι αυτό που ο Rubin (1994: 200) ονομάζει

«οικοτεχνική βιομηχανία ή οικόσιτο σύστημα βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας, η επέκταση του οποίου σήμαινε τη διείσδυση του εμπορικού κεφαλαίου στη βιομηχανία, και έστρωσε το δρόμο για την πλήρη αναδιοργάνωση της βιομηχανίας σε καπιταλιστική βάση».

«Μ' αυτόν τον τρόπο, ο έμπορος καπιταλιστής, [...] απέκτησε τον έλεγχο μεγάλων αριθμών εργατών χειροτεχνίας που εργαζόταν ο καθένας στο σπίτι του. [...] Η οικοτεχνική βιομηχανία σημείωσε ιδιαίτερα γρήγορη πρόοδο στους παραγωγικούς κλάδους όπως η υφαντουργία, η οποία δούλευε για ειδικές αγορές ή για εξαγωγές σε άλλες χώρες» (Rubin, όπ.π.: 35).

«Αγοράζοντας τα προϊόντα (ή τις πρώτες ύλες) σε πλατιά κλίμακα, οι προαγοραστές ελάττωναν έτσι τα έξοδα της πούλησης και μετέτρεπαν την πούληση από λιανική τυχαία σε χοντρική και συνεχή (...) Μέσα στις συνθήκες της εμπορευματικής οικονομίας ο μικρός παραγωγός πέφτει αναπόφευκτα στην εξάρτηση του εμπορικού κεφαλαίου, εξαιτίας της καθαρά οικονομικής υπεροχής της μεγάλης χοντρικής πούλησης απέναντι στη σκόρπια λιανική πούληση» (Λένιν, *Άπαντα*, τ. 3: 363).¹⁰

10 «Σύμφωνα με την επιστημονική ταξινόμηση των μορφών βιομηχανίας στη διαδοχική τους ανάπτυξη, η δουλειά για τον προαγοραστή ανήκει συνήθως στην κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα, γιατί: 1) στηρίζεται στην παραγωγή που γίνεται με το χέρι και στην πλατιά βάση των μικρών εργαστηρίων. 2) εισάγει τον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα σ' αυτά τα εργαστήρια, αναπτύσσοντάς τον και μέσα στο ίδιο το εργαστήριο. 3) βάζει επικεφαλής της παραγωγής τον έμπορο, όπως γίνεται πάντα στη μανουφακτούρα που προϋποθέτει την παραγωγή σε πλατιά κλίμακα, τη χοντρική αγορά πρώτων υλών και την πούληση του προϊόντος. 4) υποβιβάζει τους εργαζόμενους στην κατάσταση μισθωτών εργατών που ασχολούνται στο εργαστήριο του αφεντικού ή στο σπίτι τους (...) Όπως είναι γνωστό αυτή η μορφή βιομηχανίας σημαίνει πια πλήρεια κυριαρχία του καπιταλισμού και είναι ο άμεσος πρόδρομος της τελευταίας και ανώτερης μορφής του, δηλαδή της μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας. Συνεπώς, η δουλειά για τον προαγοραστή είναι καθυστερημένη μορφή καπιταλισμού, και στη σύγχρονη κοινωνία η καθυστέρηση αυτή έχει σαν επακόλουθο την χειροτέρευση της θέσης των εργαζομένων, που τους εκμεταλλεύονται μια σειρά ενδιάμεσοι (sweeting system), που είναι

Οι βασικές «φιγούρες» του προβιομηχανικού-εμπορικού καπιταλισμού είναι:

- Ο έμπορος μακρινών αποστάσεων ή «ελεύθερος έμπορος»,
- Ο έμμεσα υπαγόμενος στον έμπορο μακρινών αποστάσεων εργαζόμενος (οικοτέχνης, αγρότης, τεχνίτης – διάφορες μορφές μισθού με το κομμάτι),
- Ο μεσάζων πραγοραστής, που μεσολαβεί ανάμεσα στον εργαζόμενο και τον «ελεύθερο έμπορο»,
- Ο μισθωτός στις μανιφακτούρες ή στις εμπορικές επιχειρήσεις μακρινών αποστάσεων (εδώ και πάλι μπορεί να διατηρούνται και πρώιμες μορφές μισθού, που σχετίζονται με τον συμβολιακό χρηματοπαραγωγικό τρόπο παραγωγής, π.χ. «συνεταιρισμοί» πλοιοκτητών-ναυτών στα εμπορικά πλοία, βλ. Σεμινάριο 2).

Αυτού του είδους οι οικονομικές σχέσεις είχαν αναπτυχθεί και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.

2.3.2. Διάχυση των καπιταλιστικών σχέσεων στους χριστιανικούς πληθυσμούς του ρουμ-μιλλέτ και «γλωσσικός εξελληνισμός»

Η ανάπτυξη των χρηματοπαραγωγικών τρόπων παραγωγής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και ειδικότερα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, έγινε από τον χριστιανικό κυρίως πληθυσμό, ως συνέπεια του χαρακτήρα του οθωμανικού συστήματος:

Στις ασιατικές κοινωνίες, η κυρίαρχη τάξη ήταν πάντοτε «ανοικτή» στις άλλες τάξεις του πληθυσμού (δηλαδή ήταν δυνατή η «κοινωνική άνοδος»): από θεσμική άποψη, μπορούσε να ενταχθεί στην κυρίαρχη τάξη οποιοσδήποτε κατάφερε να ανελιχθεί στην κρατική ιεραρχία, ανεξαρτήτως «αίματος» και καταγωγής, αρκεί να πληρούσε τη βασική προϋπόθεση, την ένταξη στην κυρίαρχη θρησκεία (εν προκειμένω το ισλάμ).

Οι μορφωτικά και οικονομικά ανώτερες κοινωνικές ομάδες του μωαμεθανικού πληθυσμού προσανατολίζονταν έτσι κυρίως προς τον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό, «αφήνοντας» τις χρηματοπαραγωγικές οικονομικές δραστηριότητες (εμπόριο,

σκορπισμένοι, αναγκασμένοι να αρκούνται στο πιο χαμηλό μεροκάματο, να εργάζονται μέσα ανθυγιεινές συνθήκες και νάχουν υπέρμετρα πολύωρη εργάσιμη ημέρα, και το κυριότερο, να εργάζονται μέσα σε συνθήκες που κάνουν εξαιρετικά δύσκολη τη δυνατότητα ενός κοινωνικού ελέγχου της παραγωγής» (Λένιν *Απαντα*, τ. 2: 431-32).

μανιφακτούρα) στους χριστιανικούς ή εβραϊκούς πληθυσμούς, οι οποίοι δεν υπόκειντο επιπλέον στις ίδιες θρησκευτικές και ηθικές «απαγορεύσεις» σχετικά με τα επαγγέλματα ή με τη διαχείριση του χρήματος, με εκείνες των μωαμεθανών (Τοντόροφ, 1986, *Η βαλκανική πόλη, 16^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Θεμέλιο, Αθήνα: 98 επ.).

Από τη στιγμή που οι νέες (καπιταλιστικές) κοινωνικές σχέσεις έσπασαν τα στεγανά της τοπικής (κοινοτικής) χριστιανικής κοινωνίας, και πολύ περισσότερο από τη στιγμή που το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων γίνεται διεθνές (εξαγωγικό) εμπόριο, από τη στιγμή αυτή τίθεται σε κίνηση μια διαδικασία γλωσσικής «ελληνοποίησης» όχι μόνο των εμπόρων-καπιταλιστών, αλλά και των κοινωνικών ομάδων και τάξεων που υπάγονται στο κεφάλαιο σε μια θέση εξουσιαζόμενου-υποκείμενου σε εκμετάλλευση.

Οι χριστιανοί έμποροι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προσανατολίζονται προς την ελληνική γλώσσα, ακόμα και αν δεν είναι ελληνόφωνοι από καταγωγή. Τα ελληνικά δεν είναι την εποχή αυτή η γλώσσα μόνο του Πατριαρχείου, αλλά και των χριστιανών που είχαν αποκτήσει ανώτατα αξιώματα στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό, γεγονός που είχε αναμφίβολα μεγάλη σημασία για τους ελληνόφωνους εμπόρους. Οι ντόπιοι χριστιανοί έμποροι, ακόμα και στην περίπτωση που δεν είναι ελληνόφωνοι, έχουν έτσι σημαντικούς διοικητικο-πολιτικούς, τεχνικούς και πολιτιστικούς λόγους να μάθουν την ελληνική γλώσσα (Τοντόροφ 1986: 287 επ.).

Καταρχήν οι έμποροι-επιχειρηματίες, έχουν ανάγκη από μια έγκυρη γλώσσα επικοινωνίας και μια σταθερή σχέση με τον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό. Χρειάζονται μια γλώσσα που να τους επιτρέπει και την επιχειρηματική δραστηριότητά τους να προωθούν χωρίς προσκόμματα, και με τις χριστιανικές αρχές του ρουμ-μιλλέτ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Πατριαρχείο, αξιωματούχοι Φαναριώτες) να έρχονται σε επαφή, όποτε χρειάζονται την προστασία τους απέναντι στις αυθαιρεσίες των οθωμανικών αρχών. Η γλώσσα που πληροί τους όρους αυτούς είναι μόνο τα Ελληνικά. Οι χριστιανοί αστοί της Αυτοκρατορίας στρέφονται έτσι, από πολύ νωρίς, προς την ελληνική γλώσσα. Όπως σημειώνει ο Victor Roudometof:

«Στο Βελιγράδι, για παράδειγμα, οι Σέρβοι κάτοικοι των πόλεων ντυνότουσαν σύμφωνα με το ελληνικό στυλ, οι εφημερίδες του Βελιγραδίου περιλάμβαναν τη λεζάντα *Grecia* (Ελλάδα) και, τουλάχιστον σύμφωνα με τον Stoianovich (1994: 294), τα τοπικά χριστιανικά “ανώτερα στρώματα” ήταν μέχρι το 1840 ελληνόφωνα. Στη Νότια Αλβανία και την Ελλάδα κατά τα τέλη του 18ου και τον 19ο αιώνα, χιλιάδες

Ορθόδοξοι Αλβανοί και Βλάχοι εξελληνίστηκαν πλήρως (Skendi 1980: 187-204). Στα βουλγαρικά εδάφη, κατά το δεύτερο μισό του δέκατου όγδοου αιώνα, η κυριαρχία του οικουμενικού πατριαρχείου στην πολιτιστική ζωή οδήγησε στην προώθηση του ελληνόφωνου πολιτισμού στη λειτουργία, τα αρχεία και την αλληλογραφία» (Markova 1980)» (Roudometof 1998: 13).

Ο Eric Hobsbawm, στο βιβλίο του *The Age of Revolution 1789-1848*, το οποίο κυκλοφόρησε το 1962, συνέδεσε τη διαδικασία γλωσσικού εξελληνισμού των οικονομικά και μορφωτικά προοδευμένων στοιχείων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (δηλαδή των κοινωνικών τάξεων και ομάδων που αναδύονταν από τη διάλυση του παλιού καθεστώτος και την ανάπτυξη των αστικών κοινωνικών σχέσεων) με τη διαδικασία ανάπτυξης του ελληνικού εθνικού αισθήματος (του ελληνικού εθνικισμού):

«Οι περισσότεροι Έλληνες [διάβαζε ελληνόφωνοι, ΓΜ] έμοιαζαν με τις άλλες ξεχασμένες πολεμικές αγροτικές τάξεις και φυλετικές ομάδες της Βαλκανικής χερσονήσου. Μια μερίδα τους όμως αποτελούσε διεθνή εμπορική και διοικητική τάξη, εγκατεστημένη σε παροικίες ή κοινότητες σ' ολόκληρη την Τουρκική Αυτοκρατορία, και πέρα από αυτή. Η γλώσσα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην οποία ανήκαν οι περισσότεροι βαλκανικοί λαοί, ήταν η ελληνική, και Έλληνες [διάβαζε ελληνόφωνοι, ΓΜ] επάνδρωναν τα υψηλότερα κλιμάκιά της υπό τον Έλληνα Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Έλληνες δημόσιοι υπάλληλοι, ως υποτελείς πρίγκιπες, διοικούσαν τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (τη σημερινή Ρουμανία). Με αυτή την έννοια, οι μορφωμένες και εμπορικές τάξεις των Βαλκανίων, της περιοχής της Μαύρης Θάλασσας και της Ανατολής, οποιαδήποτε και αν ήταν η εθνική καταγωγή τους, είχαν εξελληνιστεί [γλωσσικά, ΓΜ] ακριβώς εξαιτίας της φύσης των δραστηριοτήτων τους» (Hobsbawm 1992, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*: 204).

Βέβαια, παρότι ο γλωσσικός εξελληνισμός των χριστιανικών οικονομικών και διοικητικών ελίτ αποτέλεσε προϋπόθεση για τη διαμόρφωση του ελληνικού έθνους, οι δύο διαδικασίες δεν θα πρέπει να ταυτίζονται, όπως κάπως παραπλανητικά γίνεται στο απόσπασμα του Hobsbawm που μόλις παραθέσαμε.

2.3.3. Κυριαρχία των ελληνόφωνων καπιταλιστών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Η εξάπλωσή τους στην Κεντρική Ευρώπη και τη Ρωσία.

Καθώς αρχικά στο εξωτερικό εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με το εξωτερικό εκτελείτο από μεγάλες ξένες εταιρίες, οι ελληνόφωνοι έμποροι μακρινών αποστάσεων (ή «ελεύθεροι έμποροι») κατά κανόνα αναδείχθηκαν τον 18^ο αιώνα, όταν αναπτύχθηκαν τα δίκτυα των προαγοραστών ή «μεσιτών», οι οποίοι συγκεντρώνουν το προϊόν πολλών άμεσων παραγωγών – προσανατολίζοντας παράλληλα την παραγωγή των τελευταίων στη ζήτηση του εξωτερικού εμπορίου.

Στα δίκτυα αυτά, οι ξένοι «ελεύθεροι έμποροι» (από χώρες εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) ήταν δύσκολο να επικρατήσουν, εκτός εάν εξακολουθήσουν να απολαμβάνουν από την κυβέρνησή τους το προνόμιο της αποκλειστικότητας του εμπορίου με τη χώρα τους.

Αν το προνόμιο αυτό καταργηθεί, οι συναλλαγές θα περάσουν στα χέρια ντόπιων (ελληνόφωνων) εμπόρων, διότι αυτοί συνδέονται με άμεσες σχέσεις (γλωσσικής συνάφειας, εντοπιότητας, φιλίας, συγγένειας, συναλλαγής κ.ο.κ.) με τους «ενδιάμεσους κρίκους» (μεσίτες και προαγοραστές) αλλά και τους άμεσους παραγωγούς (αγρότες, οικοτέχνες, βιοτέχνες, συνεταιρισμούς) της παραγωγικής αλυσίδας του προβιομηχανικού καπιταλισμού.

Ο «ελεύθερος έμπορος» που δραστηριοποιείται στο εξωτερικό εμπόριο βρίσκεται, λοιπόν, στην κορυφή αυτού του πολυεπίπεδου παραγωγικού συστήματος του προβιομηχανικού καπιταλισμού. Ακόμα και όταν εξακολουθούν να διατηρούνται οι διακρίσεις των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων υπέρ των υπηκόων τους, ο «ελεύθερος έμπορος» μπορεί να είναι Οθωμανός υπήκοος που έχει αγοράσει το «μπαρά», δηλαδή τον τίτλο του «διερμηνέως» κάποιας ξένης προξενικής αρχής, που του προσφέρει τα δικαιώματα και τις δυνατότητες των αλλοδαπών (Ευρωπαίων) υπηκόων.¹¹

«Οι αγοραστές είναι έμποροι παραγγελιοδόχοι, εγκατεστημένοι στις Σέρρες, ή εμπορομεσίτες απεσταλμένοι των ελεύθερων εμπόρων της Θεσσαλονίκης. Οι εμπορομεσίτες αυτοί πρέπει να είναι εφοδιασμένοι με μεγάλα κεφάλαια, γιατί είναι

11 «*Διερμηνείς* ονομάζονται οι Έλληνες και οι Εβραίοι που αγοράζουν ένα *μπαρά* ή ένα πιστοποιητικό διερμηνέα, όχι για να ασκήσουν το επάγγελμα του διερμηνέα στους πρεσβευτές και τους προξένους, αλλά για να επωφεληθούν από τα προνόμια που συνάπτονται μ' αυτό το επάγγελμα. Το μπαρά απαλλάσσει τον Οθωμανό υπήκοο από τη δική του δικαιοδοσία και τον μεταθέτει στην φράγκικη. Το είδος αυτό της προστασίας πουλιέται σαν εμπόρευμα και το περίεργο αυτό είδος εμπορίου το κάνουν οι πρεσβευτές και οι πρόξενοι. Τα ακριβότερα μπαρά είναι της Γαλλίας και της Αγγλίας. Είδα να τα πουλούν ως δέκα χιλιάδες γρόσια» (Μπωζούρ, ό.π.: 283).

υποχρεωμένοι να πληρώνουν, πριν από την παράδοση, τα τρία τέταρτα των βαμπακιών που πήραν ως προκαταβολή. Αγοράζουν το εμπόρευμα χωρίς να το δουν και πηγαίνουν στα χωριά μόνο για να το συσκευάσουν και να το βάλουν στην άμαξα. Με τον τρόπο αυτό, αρχίζουν τεράστιες επιχειρήσεις, που τελειώνουν χωρίς μεσίτη, αλλά μόνο με προφορικές συμφωνίες, που εκτελούνται πάντοτε πιστά» (Μπωζούρ, 1974, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, Αθήνα: Τολίδης: 60).¹²

Οι προαγοραστές, τέλος, συνδέονται επίσης (συχνά με σχέσεις συναλλαγής) με μια σειρά τοπικούς παράγοντες ή/και διοικητικούς αξιωματούχους (προεστούς κ.ο.κ.), που διασφαλίζουν αφενός τον προσανατολισμό της παραγωγής στα συγκεκριμένα προϊόντα που ζητά ο προαγοραστής (και κατ' επέκταση ο εξαγωγέας ή ο «ελεύθερος έμπορος» μακρινών αποστάσεων) και αφετέρου την *αποκλειστική διάθεση* της παραγωγής στους εν λόγω προαγοραστές.

Οι ελληνόφωνοι έμποροι που διεξάγουν το εξαγωγικό εμπόριο είναι, λοιπόν, περισσότερο «αποδοτικοί» από τους ξένους ανταγωνιστές τους διότι μπορούν ακριβώς να συνδέονται και να κινητοποιούν τα πολύμορφα αυτά δίκτυα μεσολάβησης, με βάση τα οποία διαδίδεται και αναπτύσσεται ο (εμπορικός) καπιταλισμός, διαλύοντας ή μετασχηματίζοντας τις προκαπιταλιστικές σχέσεις κοινωνικής συνοχής και συναίνεσης. Η συγγένεια, η εντοπιότητα, η γλωσσική συνάφεια, η λαοτική (εθνοτική) ένταξη (σφυρηλατημένη στη βάση των νέων αυτών σχέσεων), δεν διαμεσολαβούν πλέον τις ασιατικές-κοινοτικές-κρατικές ιεραρχίες των προεστών και των αγάδων, αλλά το κύκλωμα του χρηματικού και εμπορευματικού κεφαλαίου, πάνω στο οποίο επικάθεται ως ξένο σώμα πλέον το οθωμανικό σύστημα των δοσιμάτων.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μπωζούρ, όταν αναφέρεται «στην επιδεξιότητα των Ελλήνων εμπόρων, που στα χέρια τους βρίσκεται το συνάλλαγμα» (όπ.π.: 204),

12 Τη μέθοδο της προαγοράς χρησιμοποιούσαν βεβαίως και οι ξένοι έμποροι, τουλάχιστον από τον 17ο αιώνα: «Οι Γάλλοι, πριν το 1789, τα αγόραζαν πάντοτε από κοινού. Τον τρόπο αυτόν τον ονόμαζαν *συνεταιρισμό* [...] Το πλεονέκτημα του συνεταιρισμού ήταν ότι στους πωλητές παρουσιαζόταν ένας μόνον αγοραστής και, έτσι, οι τιμές δεν ανέβαιναν λόγω ανταγωνισμού» (Μπωζούρ, όπ.π.: 94). Σε μια επιστολή του προξένου Ντυ Μπροκά, προς εμπόρους της Μασσαλίας, Άρτα 13.07.1705, την οποία παραθέτει ο Σ. Μάξιμος (1973, *Η αγωγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685-1789*, Αθήνα: Στοχαστής), διαβάζουμε: «Αν επιθυμείτε, κύριοι, μπορείτε να δώσετε διαταγή, μέσω Νεαπόλεως και Μεσσήνης, για προαγορά, να στείλετε δε μαζί με τα χρήματα και πλοία, για τη φόρτωση».

σπεύδει να συμπληρώσει ότι οι έμποροι αυτοί «ξέρουν πάντοτε να το ρυθμίζουν, σύμφωνα με τα συμφέροντά τους» διότι είναι «ενωμένοι μεταξύ τους σιωπηρά» (όπ.π., η υπογράμμιση δική μου). Περισσότερο παραστατική αναφορικά με το ζήτημα αυτό είναι η Έκθεση του Μπουίγ, Γάλλου προξένου στην Άρτα, με ημερομηνία 1.4.1750:

«Έχω πολλές φορές υποδείξει την άδικη ζημία που επιφέρουν στη γαλλική ναυσιπλοΐα αυτοί οι Έλληνες πρόξενοι και υποπρόξενοι υπήκοοι του Σουλτάνου, εντόπιοι από τα Γιάννενα και την Άρτα όπου έχουν τα εμπορικά σπίτια τους, τους συγγενείς συνεταίρους και φίλους και όλους τους άλλους που συνδέονται μαζί τους με αίμα και φιλία, κόσμο και κόσμο που δίνει φυσικά με ευχαρίστησι την προτίμησί του στις άλλες σημαίες παρά στη δική μας [...] Εδώ όλο το εμπόριο γίνεται από Έλληνας με άλλους Έλληνας εγκατεστημένους στη Μεσσήνη, Νεάπολι, Λιβόρνο, Μάλτα. Αν είχα να παλαίσω με ξένους προξένους, Αυτοκρατορικούς, Άγγλους, Ναπολιτάνους, Ολλανδούς, Ραγουζαίους και άλλους, είμαι βέβαιος ότι η γαλλική σημαία θα είχε πάντα την προτίμησι που της οφείλεται. Τι μπορώ όμως να κάμω εναντίον τόσων και τόσων ανθρώπων που έχουν μαζί τους αυτοί οι Έλληνες πρόξενοι;» (Παρατίθεται στο Σ. Μάξιμος, 1976, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVII αιώνα*, Αθήνα: Στοχαστής: 69-70, η έμφαση προστέθηκε).

Μέσα από τα δίκτυα μεσολάβησης, μεσιτείας και προαγοράς, που στρέφουν το εμπόριο στα χέρια των ντόπιων ελληνόφωνων εμπόρων μακρινών αποστάσεων εκτοπίζοντας τους ξένους, μετασχηματίζεται ολόκληρη η κοινωνία.

Η κυριαρχία του εμπορικού κεφαλαίου έχει μάλιστα ήδη μετασχηματίσει την παραγωγή. Σε συγκεκριμένους κλάδους η τεχνολογική στάθμη και η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής μεταποίησης πρωτοπορεί διεθνώς. Ο Μπωζούρ γράφει χαρακτηριστικά:

«Από τους Έλληνες δανειστήκαμε την τέχνη του βαψίματος του βαμπακιού σε κόκκινο. Έλληνες βαφείς πήγαν κι εγκαταστάθηκαν κατά τα μέσα αυτού του αιώνα στο Μομπελιέ κι έβαψαν εκεί το βαμπάκι με τη δική τους μέθοδο. Τις μεθόδους τους αντέγραψαν σε λίγο οι Γάλλοι βαφείς και μ' αυτόν τον τρόπο η βαφή της Ανατολής διαδόθηκε στις φάμπρικές μας του Λαγκεντόκ και του Μπεάρν, καθώς και της Ρουέν, της Μαιγέν και του Σολλέ» (Μπωζούρ, όπ.π.: 147).

Και αναφορικά με την εταιρία των Αμπελακίων σημειώνει:

«Ποτέ άλλοτε δεν συγκροτήθηκε εταιρία επάνω σε πιο μελετημένες οικονομικές βάσεις και ποτέ άλλοτε δεν μεσολάβησαν λιγότερα χέρια, για να διεκπεραιώσουν έναν τόσο μεγάλο όγκο υποθέσεων» (Μπωζούρ, όπ.π.: 144).

Το εμπόριο της Ανατολής περιήλθε σε χέρια ελληνόφωνων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς δεν ήταν οι ελληνόφωνοι που γίνονταν έμποροι, αλλά *οι έμποροι* (τα πολύμορφα και πολυπρόσωπα δίκτυα μεσολάβησης των εγχρήματων συναλλαγών που χαρακτηρίζουν τον εμπορικό καπιταλισμό) που γίνονταν ελληνόφωνοι.

Η κυριαρχία των ελληνόφωνων εμπόρων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ενισχύεται ακόμα περισσότερο με τη Γαλλική Επανάσταση και τους πολέμους που την ακολούθησαν. Έτσι μέχρι το τέλος του αιώνα συγκεντρώνεται στα χέρια των ελληνόφωνων εμπόρων περισσότερο από τα 3/4 του εξωτερικού εμπορίου ολόκληρης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Την ίδια εποχή ελληνόφωνοι έμποροι ελέγχουν ένα μεγάλο μέρος του εμπορίου της Μασσαλίας, ιδρύουν υποκαταστήματα σε όλες τις πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης, που αποτελούν σημαντικά κέντρα εμπορίου (Βιέννη, Τεργέστη, Μασσαλία κ.λπ.), ενώ παράλληλα επενδύουν στο ευρωπαϊκό τραπεζικό σύστημα. Δραστηριοποιούνται επίσης στη Ρωσική Αυτοκρατορία.¹³ Από το τέλος, λοιπόν, του 18ου αιώνα το εμπορικό κεφάλαιο ελληνόφωνων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επιδεικνύει μια ιδιαίτερα σημαντική δυναμική. Όπως σημειώνει η Αγγελική Ιγγλέση (*Βοριοελλαδίτες έμποροι στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Ο Σταύρος Ιωάννου*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας, 2004: 7):

«[...] η σημαντικότερη ελληνική παροικία της Κεντρικής Ευρώπης δημιουργήθηκε στη Βιέννη και εξελίχθηκε σε πολιτιστικό-πολιτικό κέντρο [...] πριν από την Επανάσταση του 1821 [...]. Η ευνοϊκή συγκυρία που επέτρεψε την κυριαρχία του ελληνικού στοιχείου στο εμπόριο της Κεντρικής Ευρώπης με την Ανατολή οφείλεται στην έλλειψη γηγενούς εμπορικής τάξης με επαρκή εμπειρία, καθώς και στην παραχώρηση εκ μέρους

13 Ο Μπωζούρ παρουσιάζει πολλά παραδείγματα εμπόρων που κυριαρχούν στο εξαγωγικό εμπόριο, ή το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων, σε συγκεκριμένα προϊόντα. Χαρακτηριστικό είναι και το παράδειγμα που ακολουθεί: «Τα καλύτερα γουναρικά έρχονται από το εσωτερικό της Ρωσίας. Οι Έλληνες τα αγοράζουν από τις νότιες επαρχίες της αυτοκρατορίας αυτής, από τις αγορές της Ουκρανίας και της Πολωνίας και τα μεταπωλούν, σε συνέχεια, στις αγορές της Σελίμιας και του Οζόντζιοβα, απ' όπου διοχετεύονται σ' ολόκληρη τη Ρωσία» (Μπωζούρ, όπ.π.: 221).

της Αυστρίας, προνομίων σε Οθωμανούς υπηκόους για την εγκατάστασή τους και την άσκηση του εμπορίου τους».

2.3.4. Μετά τη Γαλλική Επανάσταση: Η ελληνοποίηση των ελληνοφώνων και ο εθνικισμός

Οι νέες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις διαμορφώνουν τον οικονομικό και κοινωνικό χώρο των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, στον οποίο αναπτύσσονται και κυριαρχούν ο νέος τρόπος δραστηριότητας και ζωής (στον οποίο το χρήμα παίζει καθοριστικό ρόλο) και επομένως νέα ιδεολογικά σχήματα.

Η απαίτηση για οικονομική ελευθερία γεννά την απαίτηση για προσωπική αλλά και πολιτική ελευθερία, κάτι που μετασηματίζει και τους όρους πρόσληψης της θρησκείας (ως μερικώς εκκοσμικευμένη ταυτότητα). Το πλαίσιο αυτό τρόπου ζωής και αντιλήψεων γίνεται υποδοχέας των ιδεών του Διαφωτισμού (ως προφανών «αληθειών» που συνάδουν με τις πρακτικές και τον τρόπο ζωής των στρωμάτων που συνδέονται με τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις).

Για λόγους που σχετίζονται με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, οι ιδεολογίες αυτές πολιτικοποιούνται πρώτα στις ελληνόφωνες κοινότητες εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

*Μετά τη Γαλλική Επανάσταση που τις «γονιμοποιεί» ταχύτατα, προσλαμβάνουν τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά του φιλελευθερισμού και του εθνικισμού. Όπως παρατηρεί ο Hobsbawm στην *Εποχή των Επαναστάσεων*:*

«Και ακριβώς στους κόλπους αυτής της κοσμοπολίτικης διασποράς ρίζωσαν οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης: ο φιλελευθερισμός, ο εθνικισμός και οι μέθοδοι πολιτικής οργάνωσης από τις μασονικές μυστικές εταιρείες [...] Ο εθνικισμός τους ήταν μέχρι ενός σημείου ανάλογος με τα ελιτίστικα κινήματα της Δύσης. Έτσι μόνο εξηγείται το σχέδιο εξέγερσης για την ελληνική ανεξαρτησία στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες υπό την αρχηγία Ελλήνων προυχόντων. Γιατί οι μόνοι που θα μπορούσαν να ονομαστούν Έλληνες στην εξαθλιωμένη αυτή περιοχή των δουλοπαροίκων ήταν οι άρχοντες, οι επίσκοποι, οι έμποροι και οι διανοούμενοι. Φυσικά ο ξεσηκωμός αυτός απέτυχε οικτρά» (Hobsbawm 1992: 204-205).

Όμως, το αίτημα της οικονομικής αλλά και πολιτικής και προσωπικής ελευθερίας, δηλαδή της κατάργησης των περιορισμών και καταναγκασμών του

παλιού καθεστώτος, το αίτημα της πολιτικής ισότητας και αυτοδιάθεσης είχε διαχυθεί και στις πλατιές μάζες του πληθυσμού στις νότιες και παράκτιες περιοχές του ελληνικού γεωγραφικού χώρου, δηλαδή εκεί όπου οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής είχαν διαμορφώσει μια προσίδια κοινωνική και ιδεολογική συνεκτικότητα. Το αίτημα της ελευθερίας για το χριστιανικό πληθυσμό της νότιας, παράκτιας και νησιωτικής Ελλάδας έγινε, λοιπόν, ταυτόσημο με την στράτευση στην εθνική ιδέα του ελληνισμού.

Στο σημείο αυτό αξίζει να παραθέσουμε ένα απόσπασμα από κείμενο του Φρ. Ένγκελς το οποίο αναφέρεται στην Ελληνική Επανάσταση. Χωρίς να έχει ποτέ ασχοληθεί συστηματικά με τις κοινωνικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ή με την Ελληνική Επανάσταση, ο Ένγκελς παρατηρούσε το 1890 ότι από τη μια η ασιατική κυριαρχία, που στηριζόταν στην αυτοκυβέρνηση σε τοπικό επίπεδο, διέφερε ριζικά από τη φεουδαρχία, ενώ από την άλλη η Ελληνική Επανάσταση μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο σε συνάρτηση με τη διάλυση της ασιατικής κυριαρχίας προς όφελος των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Έγραφε λοιπόν ο Ένγκελς:

«Οι Έλληνες [διάβαζε ελληνόφωνοι, ΓΜ] [...] ήταν ένας εμπορικός λαός και οι έμποροι υπέφεραν περισσότερο από όλους από την καταπίεση των Τούρκων πασάδων. Ο χριστιανός αγρότης που βρισκόταν υπό την τουρκική κυριαρχία περνούσε από υλική άποψη καλύτερα από οπουδήποτε αλλού. Είχε διαφυλάξει τους προτουρκικούς θεσμούς του, την πλήρη αυτοκυβέρνησή του. Όσο πλήρωνε φόρους δεν ασχολιόταν κατά κανόνα ο Τούρκος μαζί του. Μόνο σπάνια υπόκειτο σε βιασμούς ανάλογους με εκείνους που αναγκαζόταν να υπομένει ο δυτικοευρωπαίος αγρότης, από τον ευγενή. Ήταν μια ευτελής, απλώς ανεκτή αλλά όχι υλικά καταπιεσμένη ζωή, η οποία δεν βρισκόταν σε αναντιστοιχία με το πολιτιστικό επίπεδο εκείνων των λαών και γι' αυτό διήρκεσε πολύ μέχρι να ανακαλύψει ο Σλάβος ραγιάς ότι η ζωή αυτή ήταν αφόρητη. Αντίθετα, το εμπόριο των Ελλήνων [ελληνοφώνων, ΓΜ] άνοιξε τόσο γρήγορα και είχε ήδη γίνει τόσο σημαντικό, από τότε που η τουρκική κυριαρχία το ελευθέρωσε από εκμηδενιστικό ανταγωνισμό των Βενετσιάνων και των Γενουατών, ώστε να μην μπορεί πλέον να ανεχθεί την τουρκική κυριαρχία. Πραγματικά η τουρκική, όπως και κάθε ανατολική κυριαρχία είναι ασυμβίβαστη με την καπιταλιστική κοινωνία. Η αποκτώμενη υπεραξία δεν μπορεί να διαφυλαχθεί από τους ληστρικούς σατράπες και πασάδες. Απουσιάζει η πρώτη θεμελιακή συνθήκη του αστικού κέρδους: η ασφάλεια του εμπορευόμενου προσώπου και της ιδιοκτησίας του. Δεν είναι λοιπόν παράξενο που οι Έλληνες ξεσηκώθηκαν για άλλη μια φορά, αφού είχαν ήδη από το 1774 επιχειρήσει άλλες δυο

φορές να εξεγερθούν [...] Και ποιοι άλλοι ήταν οι Φιλέλληνες, που συγκέντρωναν χρήματα και έστελναν στην Ελλάδα εθελοντές και ολόκληρα ένοπλα βοηθητικά σώματα, ποιοι άλλοι εκτός από τους Καρμπονάρι και τους άλλους φιλελεύθερους της Δύσης;» [Engels (1977), “Die auswärtige Politik des russischen Zarentums”, in Marx-Engels-Werke, Bd. 22: 11-59, Dietz Verlag, Berlin (Ost): 30-31].

Στο επόμενο Σεμινάριο θα αναφερθούμε στην Επανάσταση του 1821, συνεχίζοντας τη συζήτησή μας για τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις και τις διαδικασίες διαμόρφωσης της ελληνικής εθνικής συνείδησης.